

Μνήμων

Τόμ. 19 (1997)

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ
ΕΛΛΑΔΙΟΥ ΜΕ ΤΗ ΡΩΣΙΑ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.287](https://doi.org/10.12681/mnimon.287)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΑΚΡΙΔΗΣ Β. Ν. (1997). ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΕΛΛΑΔΙΟΥ ΜΕ ΤΗ ΡΩΣΙΑ. *Μνήμων*, 19, 9-39. <https://doi.org/10.12681/mnimon.287>

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ
ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΕΛΛΑΔΙΟΥ ΜΕ ΤΗ ΡΩΣΙΑ

Ὁ Λαρισαῖος Ἀλέξανδρος Ἑλλάδιος (ca. 1686 - ;) ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν Ἑλλήνων λογίων τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰώνα, οἱ ὅποιοι ἔζησαν τὸ μεγαλύτερο διάστημα τῆς ζωῆς τους ἐκτὸς τῶν ὁρίων τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Δυστυχῶς ὅμως οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση του εἶναι ἀκόμη ἀποσπασματικῆς καὶ ἐλλιπεῖς. Στὸ παρὸν μελέτημα θὰ ἀναφέρουμε ὀρισμένα στοιχεῖα εἰδικότερα γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ Ἑλλαδίου μὲ τὴ Ρωσία, τὴν ἀναδυό-μενη τότε δύναμη τῆς Ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς.

Ἐνα ἀπὸ τὰ γεγονότα ποὺ σημάδεψαν χαρακτηριστικὰ τὴν περίοδο τῆς παραμονῆς τοῦ Ἑλλαδίου στὸ Altdorf μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1709 καὶ 1714¹, ἦταν καὶ ἡ συνάντησή του μὲ τὸν Τσάρο τῆς Ρωσίας Πέτρο Α' τὸν Μέγα (1672-1725). Τὸ γεγονὸς αὐτὸ θὰ ἐπηρέαζε καὶ τὴ μετέπειτα ζωὴ τοῦ Ἑλλαδίου, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια. Ὁ Μ. Πέτρος τὸν δέχθηκε σὲ ἀκρόαση², ὅταν βρέθηκε τὸ 1712 στὴ φημισμένη λουτρόπολη Karlsbad (τὸ σημερινὸ Karlovy Vary) τῆς Βοημίας³. Ὁ Ἑλλάδιος μάλιστα φαίνεται ὅτι εἶχε ἐπιδιώξει τὸ ταξίδι αὐτό, χωρὶς νὰ ὑπολογίσει ἰδιαίτερα τὴν ἀπόσταση καὶ τὰ τυχὸν προβλήματα ἐνὸς τέτοιου ἐγχειρήματος⁴. Ἡ συνάντηση αὐτὴ ἔγινε βασικὰ στὸ πλαί-

1. Σχετικὰ μὲ τὴν περίοδο αὐτὴ τῆς ζωῆς του, βλ. τὴν ἀνακοίνωση τοῦ Dr. Ernst-Friedrich Schultheiß, «Alexander Helladios an der Universität Altdorf (1709-1714)» στὸ Διεθνὲς Συμπόσιο *Nürnberg und das Griechentum in Geschichte und Gegenwart* (Nürnberg, 17.-20. Mai 1996), ἡ ὁποία πρόκειται νὰ δημοσιευτεῖ στὰ πρακτικὰ τοῦ συμπόσιου αὐτοῦ. Βλ. ἐπίσης Β. Ν. Μακρίδη, «Ἐνα ποιητικὸ κείμενο τοῦ Ἀλεξάνδρου Ἑλλαδίου περὶ τῆς ψυχῆς τῶν ζώων», *Θεσσαλικὸ Ἡμερολόγιο* 32 (1997) 257-278.

2. A. Helladius, *Status praesens Ecclesiae Graecae* [...], [Altdorf] 1714, σ. 286-287: «Anno enim 1712 cum *Czariam Majestatem* Thermas Carolinas petiisse audirem» (Ἐμφαση στὸ πρωτότυπο).

3. Γιὰ τὴ λουτρόπολη αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, βλ. τὸ σχετικὸ ἐκτενὲς ἄρθρο «Carlsbad, Thermae Carolinae», στὸ J. H. Zedler, *Großes Vollständiges Universal-Lexikon* 5 (Halle/Leipzig 1733. Photomechanischer Nachdruck: Graz 1961) 856-879.

4. Helladius, *Status*, ὁ.π., σ. 287: «Animusque CLEMENTISSIMUM REGEM

σιο τῶν ἐπιδιωκομένων ἐπαφῶν τοῦ Ἑλλαδίου μὲ ἐπισήμους ρωσικούς κύκλους καὶ τῆς υπεράσπισης τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας στὴ Δύση. Δὲν εἶναι ἄλλωστε ἄσχετο τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ἑλλάδιος ἀφιέρωσε τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τὸ ἔργο του *Status praesens Ecclesiae Graecae* στὸν Μ. Πέτρο, τοῦ ὁποίου τὸ πορτραῖτο μαζί μ' ἓνα ἐπίγραμμα τοποθετήθηκαν στὴν ἀρχὴ τοῦ βιβλίου δίπλα στὸν τίτλο (βλ. τὴν εἰκόνα). Στὴ συνέχεια δὲ ὑπάρχει ἐκτενὴς δισέλιδη ἐγκωμιαστικὴ καὶ εὐχετικὴ ἀφιέρωση τοῦ ἔργου στὸν Μ. Πέτρο, ὅπου, μεταξύ τῶν ἄλλων, τονίζεται ὁ ρόλος του στὴν υπεράσπιση τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας καὶ τῶν Ἑλλήνων⁵.

Ὅρισμένες πληροφορίες γιὰ τὴ συνάντησή του μὲ τὸν Μ. Πέτρο δίνει ὁ Ἑλλάδιος στὴν ἐκτενῆ «*Epistola dedicatoria*» πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα (συνολικά 10 μὴ ἀριθμημένες σελίδες), ἡ ὁποία βρίσκεται μετὰ τὴν προαναφερθεῖσα ἀφιέρωση. Παρὰ τίς ὑπερβολὲς στοὺς χαρακτηρισμοὺς του γιὰ τὸν Μ. Πέτρο, οἱ εἰδήσεις τοῦ Ἑλλαδίου δὲν στεροῦνται ἱστορικῆς βάσης. Συγκεκριμένα, ἀποκαλύπτουν ὅτι ὁ Ἑλλάδιος εἶχε σκοπὸ νὰ πλησιάσει τὴ ρωσικὴ αὐλὴ καὶ νὰ ζητήσῃ τὴν προστασία της, δεδομένου ὅτι εἶχε συναντήσει τὴν ἀρνητικὴ διάθεση τῶν Δυτικῶν γιὰ τὴν Ὁρθόδοξὴ Ἐκκλησία καὶ γιὰ διάφορες ἄλλες ἀπόψεις του. Ὁ Ἑλλάδιος ἀναφέρει ὅτι εἶχε παρουσιάσει τότε τὸ ἔργο του *Status* σὲ πρώτη μορφή καὶ ἡμιτελὲς στὸν Μ. Πέτρο καὶ εἶχε ζητήσει νὰ τοῦ τὸ ἀφιέρωσει. Μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ὁ Ἑλλάδιος ἤλπιζε νὰ θέσει τὸν ἑαυτό του καὶ τὸ ἔργο του ὑπὸ τὴν προστασία τοῦ Μ. Πέτρου καὶ νὰ ἀμυνθεῖ καλύτερα ἐναντίον ὅσων ἐπρόκειτο νὰ τὸ(ν) πολεμήσουν ἀργότερα⁶. Προφανῶς ὁ Ἑλλάδιος ἐκτιμοῦσε ὅτι οἱ ἀπόψεις του στὸ ἔργο αὐτὸ θὰ δημιουργοῦσαν ποικίλες ἀρνητικὲς ἀντιδράσεις στὴ Δύση. Ἡ πρόβλεψή του αὐτὴ ἦταν ἀπόλυτα δικαιολογημένη,

videndi summo flagraret desiderio, nullis molestiis itineris absterritis relictis Musis Palaecomae, Thermas supra dictas petii).

5. Ἡ ἀφιέρωση αὐτὴ ἔχει ὡς ἀκολούθως: «Serenissimo ac Potentissimo Principi ac Domino PETRO ALEXIADI IMPERATORI ac Magno Duci Moscoviae nec non Totius Magnae Parvae et Albae Russiae Autocratori quin et Multarum Aliarum Orientalium Occidentalium ac Septentrionalium Provinciarum atque Regionum Antiquo Haeredi Regi atque Monarchae Invictissimo etc. etc. etc. Ecclesiae Orientalis Orthodoxae Graecorumque Defensori Ὑπερασπιστῇ ac Patri Clementissimo Indulgentissimo Salutem Prosperitatem ac Omnigenam Felicitatem!».

6. Helladius, *Status*, ὁ.π., χ.σ.: «Tendit jam ad MAIESTATIS TUAE SACRATISSIMAE pedes, IMPERATOR INDULGENTISSIME, tractatus de STATU ECCLESIAE GRAECAE, quem MAIESTATI TUAE, circa anni proximè praeterlapsi [= δηλαδή τὸ 1712, ἐφόσον δημοσίευσε τὸ ἔργο του τὸ 1714] initium, imperfectum adhuc et quasi in cunis vagientem, in thermis Carolinis, exhibueram, securitatem ac patrocinium tutelare MAIESTATIS TUAE REGIAE tum mihi, tum huic meae opellae humillima mente efflagitans, ut eo facilius adversariorum impetui atque injuriis resistere queam».

Δέρκοτοι Θεοσιδέα Κοίρανον Ακκιμονάει
Πετρον Αλεξιάδην τε κ' εν πολέμοι μαχητήν
Ούφρεσι Βουλαῦ τ' ούποτ' ὅπωπεν ὁμοιονάκτα
Ἐξ οὗ δ' ἠέλιος λάμπει κ' ἄστρα σελήνης.

ὅπως φαίνεται καθαρά ἀπὸ τὴν ὀξεία κριτικὴ πού τοῦ ἄσκησε λίγο ἀργότερα ὁ J. M. Gesner (1691-1761)⁷. Ὁ Ἑλλάδιος τόνισε ἐπανειλημμένα καὶ στὴν ἀφιέρωσή του αὐτὴ ὅτι ὁ Μ. Πέτρος ἦταν ὁ ἰσχυρότερος ὑπερασπιστὴς τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας καὶ πίστεως τὴν ἐποχὴ ἐκείνη («SUMMO Ecclesiarum ac Fidei Graecanicae DEFENSORI [...] TUTOR, CUSTOS, PATRONUS ac EUERGETA Fidei ac Ecclesiae Graecorum»). Παράλληλα, ἀνέφερε συγκεκριμένα τὶς ποικίλες εὐεργεσίες τοῦ Μ. Πέτρου πρὸς τοὺς ὑποδούλους Ὁρθόδοξους, ὅπως τὴν οἰκονομικὴ του βοήθεια γιὰ τὴν ἀνέγερση ναῶν, μοναστηριῶν καὶ ἱερατικῶν σχολῶν.

Ἰδιαίτερη ἐντύπωση ἔκανε ἐπίσης στὸν Ἑλλάδιο ἡ προσήγεια μὲ τὴν ὁποία τὸν εἶχε δεχθεῖ ὁ Μ. Πέτρος, ἀφοῦ, παρὰ τὸ ἀξίωμα καὶ τὶς ποικίλες ἀσχολίες του, τοῦ εἶχε ἐπιτρέψει νὰ κινεῖται ἄνετα στὸ στενὸ του περιβάλλον («tamen me privatum ac vilissimum hominem susceperit, et in sacrum conspectum prodire passa fuerit»). Ἡ διαμονὴ τοῦ Ἑλλαδίου στὸ Karlsbad διήρκεσε συνολικὰ δώδεκα μέρες («per illos duodecim dies, quibus in laudatis thermis versatus sum»). Ἔτσι, ὁ Ἑλλάδιος εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ παρατηρήσει πολλὰ καὶ διάφορα στὴν αὐτὴ τοῦ Μ. Πέτρου. Τὸ γεγονός αὐτὸ τὸν ὀδήγησε νὰ ἐπαινέσει μὲ ὑπερβολικὰ κολακευτικὸ τρόπο τὰ προτερήματα τοῦ Ρώσου Αὐτοκράτορα (π.χ. ὅτι συνένωνε στὸ πρόσωπό του ὅλες τὶς ἀρετὲς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ Ρωμαίων ἡγετῶν, τὶς ὁποῖες εἶχε περιγράψει ὁ Πλούταρχος, καὶ ὅτι ἡ ὄλη του ἀναστροφή ἐπιβεβαίωνε τὴ θεωρία τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὴν ἰδανικὴ πολιτεία, στὴν ὁποία θὰ βασιλεύουν οἱ φιλόσοφοι καὶ θὰ φιλοσοφοῦσαν οἱ βασιλεῖς). Ἐπιπλέον, ὁ Ἑλλάδιος ἀνέφερε ὅτι ὁ Μ. Πέτρος δὲν ἦταν μόνον κατακτητὴς καὶ ἱκανὸς στρατηλάτης, ὅπως ὁ Φίλιππος Β' καὶ ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος. Σὲ ἀντίθεση μ' αὐτούς, οἱ ὁποῖοι δὲν εἶχαν δεῖξει οὐσιαστικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἴδια τους τὴν πατρίδα, δηλαδή τὴ Μακεδονία, ὁ Μ. Πέτρος σὲ σύντομο διάστημα εἶχε φροντίσει παράλληλα καὶ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς χώρας του σὲ πολλοὺς τομεῖς («verum et propriam PATRIAM tam brevi temporis spatio [...] ita omnigenis studiis, artibus liberalibus, inventis mechanicis adornavit, tot commerciorum augmentis illustravit, tot navibus, tot Civitatibus, Castellis, institutis militaribus ac justissimis legibus communit»). Ἐπίσης, ὁ Ἑλλάδιος, λόγῳ τῆς στενότητος τοῦ χώρου, ἐπιφυλάχθηκε νὰ συνεχίσει τοὺς ἐπαίνους του πρὸς τὸν Μ. Πέτρο γιὰ τὸ πολυσχιδὲς ἔργο του σὲ κάποια καταλληλότερη εὐκαιρία καθὼς καὶ νὰ ἀναφερθεῖ στὶς

7. Βλ. «Observatio XXX. Joannis Matthiae Gesneri, De Eruditione Graecorum, qui hodie vivunt, contra Alexandrum Helladium, nat. Graecum», στὸ *Miscellanea Lipsiensia ad incrementum rei litterariae edita*, Tomus II, Lipsiae MDCCXVI, σ. 397-452 καὶ «Observatio L. M. Io. Matthiae Gesneri [...] παραλιπόμυνα quaedam Observationis XXX. complexa», ὁ.π., σ. 712-719.

πολλές εὐεργεσίες τοῦ Μ. Πέτρου πρὸς τὸ πρόσωπό του. Τέλος, ὁ Ἑλλάδιος ἐπανάλαβε ὅτι ἐπιθυμοῦσε νὰ θέσει τὸν ἑαυτό του καὶ τὸ ἔργο του ὑπὸ τὴν προστασία καὶ τὴν εὐνοια τοῦ Μ. Πέτρου μὲ σκοπὸ τὴν ὑπεράσπιση τῆς κοινῆς τους μητέρας («*amatrem communem*»), δηλαδή, τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία σίγουρα θὰ συνέχιζε νὰ εὐχεται στὸν Θεὸ ὑπὲρ τοῦ Αὐτοκράτορα καὶ τοῦ βασιλείου του. Αὐτὸ δὲ ἀκριβῶς θὰ ἔκανε καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἑλλάδιος ὡς «*TUAE SACRAE IMPERATORIAE MAIESTATIS submississimus atque devotissimus servus*».

Οἱ ἐγκωμιαστικὲς αὐτὲς κρίσεις τοῦ Ἑλλαδίου γιὰ τὸν Μ. Πέτρο, παρὰ τὸν ὑπερβολικὸ τους τόνο, δὲν πρέπει νὰ ἐκπλήσσουν ἰδιαίτερα, γιατί ἐντάσσονται ὀργανικὰ στὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰώνα καὶ κατανοοῦνται σαφῶς στὸ γενικότερο πλαίσιο τῆς «ρωσικῆς προσδοκίας»⁸ τῶν ὑποδούλων Ὁρθόδοξων, δηλαδή, τῆς ἐνδεχομένης συμβολῆς τῆς Ρωσίας, τῆς χώρας τῶν ὁμοδόξων ἀδελφῶν, στὴν ἀποτίναξη τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας⁹. Βέβαια, εἶχαν προηγηθεῖ οἱ στενὲς σχέσεις τῶν Ἑλλήνων μὲ τὴ Ρωσία σὲ πολλὰ ἐπίπεδα καθόλη τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας¹⁰, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἐνταθεῖ πρὸς τὸ τέλος τοῦ 17ου αἰώνα (π.χ. μὲ τὴν ἴδρυση καὶ τὴ λειτουργία τῆς Σλαβο-ελληνο-λατινικῆς Ἀκαδημίας ἀπὸ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1685 στὴ Μόσχα ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῶν ἀδελφῶν Ἰωαννικίου καὶ Σωφρονίου Λειχούδη¹¹). Τὸ σημαντι-

8. Γιὰ τὴ «ρωσικὴ προσδοκία» γενικὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, βλ. P. Kitromilides, «War and Political Consciousness: Theoretical Implications of Eighteenth-Century Greek Historiography», στὸ G. E. Rothenberg - B. K. Király - P. F. Sugar (eds), *East Central European Society and War in the Pre-Revolutionary Eighteenth Century*, Boulder/New York 1982, κυρίως στίς σ. 354-357. Τοῦ ἴδιου, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς. Οἱ πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ιδέες*, Ἀθήνα 1996, σ. 168-197.

9. Ἀναφορικὰ μὲ χρησιμολογικὰ κείμενα, βλ. A. Argyriou, *Les exégèses grecques de l'Apocalypse à l'époque turque (1453-1821). Esquisse d'une histoire des courants idéologiques au sein du peuple grec asservi*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 87-93, 720-724. A. Σπ. Καριώτογλου, *Ἡ περὶ τοῦ Ἰσλάμ καὶ τῆς πτώσεως αὐτοῦ ἀελληνικὴ χρησιμολογικὴ γραμματεία* ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰ. μέχρι καὶ τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰ., Ἀθήνα 1982, σ. 157-169, 193, 214, 375-382.

10. Βλ. ἐνδεικτικὰ B. L. Fonkich, *Grechesko-russkie kul'turnye sviazi v XV-XVII vv. (Grecheskie rukopisi v Rossii)*, Moskva 1977. G. Podskalsky, «Der Beitrag der Griechen zur geistigen Kultur Rußlands nach dem Fall Konstantinopels (1453-1821)», στὸ J. Chrysostomides (ed.), *Καθηγήτρια. Essays Presented to Joan Hussey for her 80th Birthday*, Camberley, Surrey 1988, σ. 527-543. A. Ρογζόφ, «Οἱ ρωσοελληνικὲς πολιτιστικὲς σχέσεις ἀπὸ τὸ δεῦτερο μιστὸ τοῦ 15ου ἕως τὸ 17ο αἰώνα», στὸ *Χίλια Χρόνια Ἑλληνισμοῦ - Ρωσίας. Hellas - Russia, One Thousand Years of Bonds*, Ἀθήνα 1994, σ. 125-137.

11. Ἀπὸ τὴν πιὸ πρόσφατὴ βιβλιογραφία γιὰ τὴν Ἀκαδημία αὐτῆ, βλ. E. E. Babaeva, «Ob uchebnykh posovniakh v Akademii brat'ev Likhudov», *Cyrrillomethodianum* 15-16 (1991/92) 93-111. D. A. Yalamas, «The Students of the Leichoudis Brothers at the Slavo-Graeco-Latin Academy of Moscow», *ὀ.π.*, 113-144.

κότερο γεγονός όμως την εποχή του Μ. Πέτρου ήταν ότι η Ρωσία είχε μεταμορφωθεί ριζικά και είχε εμφανιστεί σε ευρωπαϊκό επίπεδο ως πολύ υπολογίσιμη δύναμη. Μετά δε τη νίκη του Μ. Πέτρου το 1709 επί του Καρόλου ΙΒ' της Σουηδίας στη Poltava, οι ελπίδες για μελλοντική άπελευθέρωση των 'Ορθοδόξων αυξήθηκαν σημαντικά. Με άφορμή τη νίκη αυτή ο 'Αναστάσιος Μιχαήλ ο Ναουσαΐος εκφώνησε έναν πανηγυρικό λόγο στη Μόσχα την ημέρα των Χριστουγέννων του 1709, ο οποίος τυπώθηκε το 1710 στο Amsterdam με τον τίτλο *Βασιλικόν Θέατρον*¹². 'Επίσης, το 1711 ο Πέτρος Σκορδύλης συντάξε μία διακήρυξη, καλώντας τους 'Ελληνες να ξεγερωθούν κατά των 'Οθωμανών. Τον 'Ιούνιο του 1711 ο ρωσικός στρατός υπό την καθοδήγηση του Μ. Πέτρου εισήλθε στη Μολδαβία και έγινε δεκτός με τιμές στο 'Ιάσιο. 'Η ήττα όμως των Ρώσων στις 11 'Ιουλίου του 1711 από τους 'Οθωμανούς στο Stălinești και η απόλεια της πρόσβασης τους στον Εύξεινο Πόντο με τη συνθήκη του Pruth ήταν σαφώς γεγονότα, τα οποία απογοήτευσαν μὲν σε κάποιον βαθμό τους υποδούλους 'Ορθοδόξους, ἀλλὰ δὲν ἔσβησαν τελείως τις ελπίδες τῆς τελικῆς τους ἀπελευθέρωσης με τη βοήθεια τῆς Ρωσίας¹³.

'Ετσι, στην προαναφερθεῖσα ἀφιερωτικὴ του ἐπιστολῆ ὁ 'Ελλάδιος ἀπέδωσε τὴν ἀνάδειξη τοῦ Μ. Πέτρου ὡς τοῦ μοναδικοῦ ἡγέτη τῆς Ρωσικῆς Αὐτοκρατορίας καὶ τὴν ἀνερχόμενη ἰσχύ της στὴ θεία πρόνοια με σκοπὸ τὴν υπεράσπιση τῆς 'Ορθοδοξίας, ὅπως ὁ Θεὸς εἶχε ἐπιτρέψει προηγουμένως καὶ τὴν ἄλωση τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας («DEI permissu, Constantinopolis a Turcis occupata est»). Αὐτὸ ἄλλωστε φαινόταν καὶ ἀπὸ τὴν πολύπτυχη βοήθεια τοῦ Μ. Πέτρου πρὸς τοὺς 'Ορθοδόξους στὴν 'Οθωμανικὴ Αὐτοκρατορία. Ὁ 'Ελλάδιος γνώριζε προφανῶς τὶς ποικίλες δωρεές τοῦ Μ. Πέτρου πρὸς τοὺς 'Ορθοδόξους. Ὑπάρχει μάλιστα ἡ μαρτυρία ὅτι Ρῶσοι πράκτορες περιφέρονταν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη σε ἐλληνικὲς πόλεις τῆς 'Οθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας καὶ στὰ 'Επτάνησα, προσφέροντας πλούσια δῶρα τοῦ Μ. Πέτρου σὲ ἐκκλησίες καὶ σὲ μοναστήρια καὶ ἔχοντας μαζί τους ἕνα πορτραῖτο του με τὴν ἐπιγραφὴ «Petrus Primus Russograecorum Monarcha»¹⁴. Γεγονὸς εἶναι ἐπίσης ὅτι ὁ

12. Βλ. V. Benešević, «Anastasios Nausios», *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 10 (1932/34) 359.

13. Βλ. Α. Ε. Βακαλοπούλου, «'Ο Μέγας Πέτρος καὶ οἱ 'Ελληνες κατὰ τὰ τέλη τοῦ 17. καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 18. αἰ.», *'Επιστημονικὴ 'Επετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 11 (1971) κυρίως σὺν σ. 255-256. Γιὰ τὰ ἱστορικὰ αὐτὰ γεγονότα, βλ. ἐπίσης Β. Η. Sumner, *Peter the Great and the Ottoman Empire*, Oxford 1949, σ. 26-33. Τοῦ ἴδιου, *Peter the Great and the Emergence of Russia*, London 1950, σ. 32-98. Α. Ε. Karathanassis, «Pierre le Grand et l'intelligentsia grecque (1685-1740)», σὺν *Les relations Gréco-Russes pendant la domination turque et la guerre d'indépendance grecque. Premier colloque organisé à Thessalonique (23-25 Septembre 1981)*, Thessaloniki 1983, σ. 43-52.

14. Βλ. Βακαλοπούλου, «'Ο Μέγας Πέτρος», ὁ.π., 253.

Ἑλλάδιος δὲν ἦταν ὁ μόνος ποὺ εἶχε προβεῖ τότε σὲ τέτοιες ἐνέργειες ὑπὲρ τοῦ Μ. Πέτρου. Σ' αὐτὸν εἶχε ἀφιερῶσει προηγουμένως καὶ ὁ Σεβαστὸς Κυμινῆτης τὸ ἔργο του *Δογματικὴ διδασκαλία* (Βουκουρέστι 1703). Ἐπιπλέον, ἡ θετικότερη ἐκτίμηση πρὸς τὸν Μ. Πέτρο ἀποτελεῖ βασικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς γενικότερης βαλκανικῆς ιστοριογραφίας τὸν 18ο αἰώνα¹⁵. Σημαντικὸ ἦταν ἐν προκειμένῳ τὸ ἔργο τοῦ λογίου ἱερέα Ἀντωνίου Κατηφόρου (Antonio Katiforo) *Vita di Pietro il Grande Imperador della Russia*, τὸ ὁποῖο κυκλοφόρησε γιὰ πρώτη φορὰ στὴ Βενετία τὸ 1736, μεταφράστηκε σὲ διάφορες γλῶσσες¹⁶ καὶ ἐπανεκδόθηκε πολλὰς φορές¹⁷. Ἀξιοσημεῖωτο ἦταν ἐπίσης καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ἀθανασίου Σκιαδᾶ, *Γένος, ἦθος, κίνδυνοι, καὶ κατορθώματα Πέτρου τοῦ Πρώτου πατρὸς πατρίδος Αὐτοκράτορος πάσης Ρωσσίας* (Βενετία 1737)¹⁸.

Πέραν τούτων, τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ἑλλαδίου γιὰ τὸν Μ. Πέτρο καὶ ἡ ἀφιέρωση σ' αὐτὸν τοῦ ἔργου του *Status* πιθανότατα προκλήθηκε καὶ ἀπὸ τὶς προσπάθειες τοῦ Ρώσου ἡγέτη γιὰ διαχριστιανικὲς ἐπαφές καὶ τὴν ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν. Εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ σχέσεις τοῦ Μ. Πέτρου μὲ τὴ Δύση δὲν περιορίστηκαν μόνον στὸ πολιτικὸ καὶ ἐπιστημονικὸ ἐπίπεδο, ἀλλὰ ἐπεκτάθηκαν καὶ σὲ ἄλλους τομεῖς (π.χ. σὲ θρησκευτικὸς διαλόγους¹⁹). Μὲ τὰ διατάγματα τοῦ 1689 καὶ τοῦ 1702 ὁ Μ. Πέτρος ἔδωσε ἀρχικὰ πλήρη θρησκευτικὴ ἐλευθερία στοὺς Οὐγενότους καὶ ἀργότερα σὲ ὅλους τοὺς ξένους ὑπάρχοντες τοῦ βασιλείου του²⁰. Στὴ συνάντησή τοῦ Μ. Πέτρου μάλιστα μὲ τὸν Leibniz στὸ Torgau τὸ 1711, ὁ τελευταῖος τοῦ πρότεινε νὰ ἐργασεῖ γιὰ τὴ σύγκληση μιᾶς Οἰκουμενικῆς Συνόδου μὲ σκοπὸ τὴν ἐπανάσταση ὅλης τῆς Χριστιανοσύνης, κάτι ποὺ τελικὰ ὅμως δὲν πραγματοποιήθηκε²¹. Μία ἀνάλογη πρόταση ἔγινε στὸν Μ.

15. Βλ. P. Cernovodeanu, «Pierre le Grand dans l'histoire roumaine et balkanique du XVIIIe siècle», *Revue des Études Sud-Est Européennes* 13 (1975) 77-95.

16. Μεταξὺ τῶν ἄλλων, στὰ ἑλληνικὰ ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Καρχελλάριο, *Βίος Πέτρου τοῦ Μεγάλου αὐτοκράτορος Ρωσσίας πατρὸς πατρίδος*, Τόμοι Α'-Β', Βενετία 1737.

17. Βλ. Cernovodeanu, «Pierre le Grand», ὁ.π., 86-95 (κυρίως γιὰ τὴν ἀπήχρησή του στὸν ρουμανικὸ χῶρο).

18. Γιὰ τὸν Σκιαδᾶ, βλ. A. E. Karathanassis, «Contribution à la connaissance de la vie et de l'oeuvre de deux Grecs de la diaspora: Athanasios Kondoïdis et Athanasios Skiadas (18e siècle)», *Balkan Studies* 19 (1978) κυρίως στίς σ. 172-187.

19. Γιὰ μερικὰ στοιχεῖα, βλ. E. Benz, «Die russische Kirche und das abendländische Christentum», *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte* 1 (1948) κυρίως στίς σ. 48-52.

20. Βλ. R. Stupperich, «Die kirchlichen Beziehungen zwischen West und Ost im Zeitalter Peters I», στὸ R. Peters (éd.), *Miscellanea Historiae Ecclesiasticae IV. Congrès de Moscou (Août 1970)*, Louvain 1972, κυρίως στίς σ. 114-117.

21. Βλ. σχετικὰ W. Guerrier, *Leibniz in seinen Beziehungen zu Rußland und Peter dem Großen*, St. Petersburg/Leipzig 1873. F. X. Kiefl, *Der Friedensplan des Leibniz zur Wiedervereinigung der getrennten christlichen Kirchen, aus seinen Verhandlungen*

Πέτρο από τούς Ρωμαιοκαθολικούς καθηγητές τῆς Σορβόνης τὸ 1717, χωρὶς ὅμως πάλι νὰ ὑπάρξουν ἀποτελέσματα. Στὸ πλαίσιο τῶν διαχριστιανικῶν αὐτῶν ἐπαφῶν εἶναι ἀξιομνημόνευτες οἱ στενὲς σχέσεις τῶν Πιετιστῶν τῆς Halle, ὑπὸ τὴν πνευματικὴ καθοδήγηση τοῦ Α. Η. Francke (1663-1727) καὶ μὲ πρωτεργάτη τὸν Η. W. Ludolf (1655-1712), μὲ τὴ Ρωσία²². Οἱ διαχριστιανικὲς αὐτὲς ἐπαφὲς καθὼς καὶ ἄλλες (π.χ. μὲ τούς Ἄγγλους Ἀνωμότους²³) συνέβαλαν ἀρκετὰ στὴν προσέγγιση τῶν διαφορετικῶν χριστιανικῶν κόσμων σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση²⁴. Τὰ γεγονότα αὐτὰ πιθανῶς ἐπηρέασαν καὶ τὴ στάση τοῦ Ἑλλαδίου πρὸς τὸν Μ. Πέτρο, πολλῶ δὲ μᾶλλον καθ' ὅσον τὸ ἔργο του *Status* ἔθιγε πολλὰ ζητήματα τῶν τότε διαχριστιανικῶν σχέσεων στὸν γενικότερο εὐρωπαϊκὸ χῶρο καὶ ἀντανακλοῦσε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν μὴ Ὁρθόδοξων (κυρίως Προτεσταντῶν) θεολόγων γιὰ τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία. Ὁ Ἑλλάδιος μάλιστα εἶχε σχετιστεῖ προσωπικὰ μὲ τούς Πιετιστὲς τῆς Halle στὸ παρελθὸν καὶ εἶχε

mit dem Hofe Ludwigs XIV., Leopolds I. und Peters des Großen dargestellt, Paderborn 1903. Photomechanischer Nachdruck: Hildesheim/New York 1975, σ. LXXXVII-LXXX. L. Richter, *Leibniz und sein Rußlandbild*, Berlin 1946. E. Benz, *Leibniz und Peter der Große. Der Beitrag Leibnizens zur russischen Kultur-, Religions- und Wirtschaftspolitik seiner Zeit*, Berlin 1947. Γιὰ τὸ σχέδιο αὐτὸ τοῦ Leibniz εἰδικὰ, βλ. E. Benz, «Leibniz und die Wiedervereinigung der christlichen Kirchen», *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte* 2 (1949/50) 97-113 (στὶς σ. 105-106 γιὰ τὶς ἐπαφὲς του μὲ τὸν Μ. Πέτρο).

22. Ἀπὸ τὴν πλουσιότατη σχετικὴ βιβλιογραφία, βλ. ἐνδεικτικὰ E. Benz, «A. H. Francke und die deutschen evangelischen Gemeinschaften in Rußland», στὸ E. Schubert (Hrsg.), *Auslandsdeutschtum und evangelische Kirche*, Jahrbuch 1936, München 1936, σ. 143-191. J. Salomies, *Der hallesche Pietismus in Rußland zur Zeit Peters des Großen*, Helsinki 1936. E. Winter, *Halle als Ausgangspunkt der deutschen Rußlandkunde im 18. Jahrhundert*, Berlin 1953. Τοῦ ἴδιου, *Die Pflege der west- und südslavischen Sprachen in Halle im 18. Jahrhundert*, Berlin 1954. J. Tetzner, *H. W. Ludolf und Rußland*, Berlin 1955. H. Goltz, «Ecclesia Universa. Bemerkungen über die Beziehungen H. W. Ludolfs zu Rußland und zu den orientalischen Kirchen (Ökumenische Beziehungen des August-Hermann-Francke-Kreises)», *Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe* 28 (1979), Heft 6, σ. 19-37. Βλ. καὶ τὰ πρακτικὰ τοῦ συνεδρίου *Halle und Osteuropa. Zur europäischen Ausstrahlung des hallischen Pietismus*, hrsg. von J. Wallmann und U. Sträter (ὑπὸ ἔκδοσιν).

23. Βλ. S. Runciman, «The British Non-Jurors and the Russian Church», στὸ A. Blane - Th. E. Bird (eds), *The Ecumenical World of Orthodox Civilization. Russia and Orthodoxy: Volume III. Essays in Honor of Georges Florovsky*, The Hague/Paris 1974, σ. 155-161.

24. Γιὰ ὅλες αὐτὲς τὶς ὀρθοσκυτικὲς ἐπαφὲς καὶ τὶς ἐπιπτώσεις τους στὴ Ρωσία, βλ. συνοπτικὰ G. Hering, «Orthodoxie und Protestantismus», στὸ *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress. Wien, 4.-9. Oktober 1981. Akten 1/2 (= Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 31/2)*, Wien 1981, κυρίως στὶς σ. 862-867.

ἔλθει σὲ σύγκρουση μαζί τους²⁵. Πάντως, τὸ πρόβλημα τῆς συνάντησης Ὁρθοδοξίας καὶ Προτεσταντισμοῦ, ἰδίως δὲ τῶν ἐπιδράσεων τοῦ τελευταίου στὴ Ρωσία²⁶, εἶχε ἀπασχολήσει σημαντικὰ τὴν τότε θεολογικὴ σκέψη²⁷. Τέλος, οἱ ἐκκλησιαστικὲς μεταρρυθμίσεις τοῦ Μ. Πέτρου²⁸ (π.χ. ἡ ἀντικατάσταση τοῦ ρωσικοῦ Πατριαρχείου ἀπὸ μία Σύνοδο ὑπὸ τὴ μορφή ἐνὸς collegium ἐπισκόπων τὸ 1721, ἡ ὁποία βρισκόταν ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη ἐνὸς αὐτοκρατορικοῦ ἐπιτρόπου ἀπὸ τὸ 1722) καὶ ἡ συνεργασία του μὲ ἐπιφανεῖς κληρικούς τὴν ἐποχὴ ἐκείνη στὴ Ρωσία, ὅπως μὲ τὸν Feofan Prokopovich (1681-1736), τοῦ ὁποίου τὸ σημαντικὸ ἔργο *Dukhovnyi Reglament* (= Ἐκκλησιαστικὸς κανονισμὸς) τυπώθηκε τὸ 1721²⁹, δείχνουν ὅτι τὰ θρησκευτικὰ θέματα, ἀν καὶ δὲν ἦταν πρω-

25. Γιά τίς πολύπτυχες σχέσεις τῶν Πιετιστῶν τῆς Halle μὲ τὸν τότε ἑλληνικὸ χῶρο ἔχει φέρει στὸ φῶς πολὺτιμο ἀρχεῖακὸ ὕλικὸ κυρίως ἀπὸ τίς Franckesche Stiftungen ὁ Dr. Ulrich Moennig (Universität Hamburg). Βλ. ἐνδεικτικὰ τὸ ἄρθρο του «Die griechischen Studenten am Hallenser Collegium orientale theologicum», στὸ J. Wallmann - U. Sträter (Hrsg.), *Halle und Osteuropa. Zur europäischen Ausstrahlung des hallischen Pietismus* (ὑπὸ ἔκδοση).

26. Γιά τὸ θέμα αὐτὸ γενικά, βλ. τὸ ἔργο *Pamiatniki k istorii protestanstva v Rossii*, Moskva 1883. Βλ. ἐπίσης W. Delius, *Der Protestantismus und die russisch-orthodoxe Kirche*, Berlin 1950. E. Amburger, *Geschichte des Protestantismus in Rußland*, Stuttgart 1961. E. Donnert, «Reformationsbewegung und Anfänge des Protestantismus in Rußland», στὸ *Weltwirkung der Reformation*, Bd. II., Berlin 1969, σ. 330-366.

27. Βλ. τὸ ἀντιπροτεσταντικὸ κείμενο *Kamen' Very* (= Πέτρα τῆς Πίστης) τοῦ ἀντιπάλου τῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ Μ. Πέτρου καὶ ἀντιπροσώπου-διοικητοῦ τοῦ ρωσικοῦ Πατριαρχείου ἀπὸ τὸ 1700 μέχρι τὸ 1721, Μητροπολίτη Stefan Iavorskii (1658-1722), τὸ ὁποῖο συντάχθηκε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1713-1715, ἀλλὰ δημοσιεύτηκε τὸ 1728. Βλ. σχετικὰ L. Müller, *Die Kritik des Protestantismus in der russischen Theologie vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz, Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse, Jg. 1951, Nr. 1, Wiesbaden 1951, σ. 68-82. C. Grau, «Aufklärung und orthodoxe Kirche in Rußland unter Peter I», στὸ H. Reinalter (Hrsg.), *Gesellschaft und Kultur Mittel-, Ost- und Südosteuropas im 18. und beginnenden 19. Jahrhundert. Festschrift für Erich Donnert zum 65. Geburtstag*, Frankfurt a.M. 1994, σ. 23-34. Γιά τὸν Iavorskii, βλ. ἐπίσης J. Šerech, «Stefan Yavorsky and the Conflict of Ideologies in the Age of Peter I», *The Slavonic and East European Review* 30 (1951/52) 40-62. J. Cracraft, *The Church Reform of Peter the Great*, London 1971, σ. 112-164.

28. Γιά τὸ σημαντικὸ αὐτὸ θέμα, βλ. μεταξὺ τῶν ἄλλων R. Stupperich, *Staatsgedanke und Religionspolitik Peters des Großen*, Königsberg/Berlin 1936. R. Wittram, «Peters des Großen Verhältnis zur Religion und Kirche», *Historische Zeitschrift* 173 (1952) 261-296. I. Smolitsch, *Geschichte der russischen Kirche 1700-1917*, Bd. I., Leiden 1964, σ. 57-132. Cracraft, *The Church Reform*, ὅ.π., passim. J. Oswalt, «Die inneren Reformen 1700-1725», στὸ K. Zernack (Hrsg.), *Handbuch der Geschichte Rußlands. Bd II. 1613-1856. Vom Randstaat zur Hegemonialmacht. I. Halbband*, Stuttgart 1986, κυρίως στίς σ. 333-340.

29. Γιά τὸν Prokopovich, βλ. I. A. Chistovich, *Feofan Prokopovich i ego vremia*,

τεύοντα στην κλίμακα τῶν ἐνδιαφερόντων του, τὸν ἀπασχολοῦσαν σὲ σημαντικό βαθμό³⁰. Τὰ παραπάνω γεγονότα ἔδωσαν ἴσως ἐπιπλέον κίνητρα στὸν Ἑλλάδιο νὰ προσεγγίσει τὸν Μ. Πέτρο καὶ νὰ τοῦ ἀφιερώσει τὸ *Status* του.

Πέραν τούτων, ἀξιοσημείωτο εἶναι ἐπίσης ὅτι ὁ Μ. Πέτρος ἔδειξε ἔντονο ἐνδιαφέρον καὶ ἔδωσε συγκεκριμένες σχετικές ἐντολές ἀπὸ τὸ 1712 γιὰ τὴ νεώτερη σλαβονικὴ μετάφραση τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ἡ ὁποία θὰ ἦταν βελτιωμένη σὲ σχέση μὲ ἐκείνη τοῦ 1663. Παρότι τὸ 1724 ἡ ἔλη προσπάθεια εἶχε σχεδὸν ὀλοκληρωθεῖ, ἡ νέα μετάφραση δὲν δημοσιεύτηκε παρὰ τὸ 1751. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ μεταφραστικοῦ αὐτοῦ ἐγχειρήματος, ὁ Μ. Πέτρος ἐνδιαφέρθηκε γιὰ ἀνάλογες μεταφράσεις στὸν Δυτικὸ χριστιανικὸ κόσμο. Μεταξὺ τῶν ἄλλων, τὸ 1712 ζήτησε ἀπὸ τὸν ἀπεσταλμένο του στὴ Χάγη Boris Kurakin νὰ τοῦ στείλει τὴν Ἁγία Γραφή (κυρίως τὴν Καινὴ Διαθήκη) στὰ ὀλλανδικὰ καὶ στὰ λατινικά. Τὸ 1716 ὁ Μ. Πέτρος κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐπίσκεψής του στὴν Ὀλλανδία παρήγγειλε τὸ ὀλλανδικὸ κείμενο τῆς Καινῆς Διαθήκης μαζί μὲ λευκὲς σελίδες ἀντίστοιχα (Amsterdam 1717). Σ' αὐτὲς τυπώθηκε ἀργότερα, πιθανῶς τὸ 1718, τὸ σλαβονικὸ κείμενο. Ἡ μορφή αὐτὴ διατέθηκε στὸ ρωσικὸ κοινὸ, ἐνῶ τὸ ἴδιο ἔγινε καὶ μὲ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη, ἡ ὁποία τυπώθηκε στὸ Amsterdam τὸ 1721 σὲ τέσσερα τμήματα³¹. Ἐς σημειωθεῖ ἔδῶ ὅτι ὁ Μ. Πέτρος τὸ 1713 εἶχε συστήσει μία εἰδικὴ ἐπιτροπὴ γιὰ τὴ νέα σλαβονικὴ μετάφραση τῆς Βίβλου, τῆς ὁποίας λίγο ἀργότερα εἶχε γίνει μέλος καὶ ὁ Ἄναστάσιος Μιχαήλ. Πέραν τῆς κατάρτισής του στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ τῆς μεγάλης προσφορᾶς του στὸ μεταφραστικὸ καὶ ἐκδοτικὸ πρόγραμμα τῶν Πιετιστῶν τῆς Halle, ὁ Ἄναστάσιος εἶχε καὶ γνώσεις τῆς ἐβραϊκῆς γλώσσας, τὶς ὁποῖες εἶχε ἀποκτήσει στὴν Halle κοντὰ στὸν J. H. Michaelis καὶ οἱ ὁποῖες χρειάζονταν ἀναμφίβολα γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ πρωτοτύπου κειμένου τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης³². Δοθέντος λοιπὸν τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ Μ. Πέτρο γιὰ τὴ σλαβο-

St. Petersburg 1868. Ἀνατύπωση Nendeln, Liechtenstein 1966. Βλ. ἐπίσης H.-J. Härtel, *Byzantinisches Erbe und Orthodoxie bei Feofan Prokopovič*, Würzburg 1970. Cracraft *The Church Reform*, ὅ.π., σ. 1-62 καὶ passim. Τοῦ ἴδιου, «Feofan Prokopovich», στὸ J. G. Garrard (ed.), *The Eighteenth Century in Russia*, Oxford 1973, σ. 75-105.

30. Βλ. σχετικά Stupperich, «Die kirchlichen Beziehungen», ὅ.π., 124-130. Βλ. ἐπίσης E. Donnert, *Peter der Große*, Wien/Köln/Graz 1989, σ. 155-166.

31. Βλ. L. R. Lewitter, «Peter the Great's Attitude Towards Religion: From Traditional Piety to Rational Theology», στὸ R. P. Bartlett - A. G. Cross - K. Rasmussen (eds), *Russia and the World of the Eighteenth Century*, Columbus, Ohio 1988, κυρίως στὶς σ. 68-70. Μ. Α. Bobrik, «Izdanie Biblii 1717-1721 gg. na gollandskom i tserkobnoslavianskom iazykakh v kul'turno-iazykovoi situatsii petrovskogo vremeni v Rossii», *Cyriilomethodianum* 15-16 (1991/92) 145-158. Γιὰ τὶς μεταφράσεις τῆς Βίβλου στὴ Ρωσία γενικά, βλ. Μ. Ι. Rizhki, *Istoriia perevodov Biblii v Rossii*, Novosibirsk 1978.

32. Βλ. Tetzner, *H. W. Ludolf*, ὅ.π., σ. 88.

νική μετάφραση τῆς Ἀγίας Γραφῆς, δὲν εἶναι ἀπίθανο ἡ ἀφιέρωση τοῦ *Status* στὸν Μ. Πέτρο τὴν ἴδια ἀκριβῶς χρονικὴ περίοδο νὰ σχετιζόταν μὲ τὶς προσπάθειες αὐτῆς τοῦ Ρώσου μονάρχη³³. Κάτι τέτοιο φαίνεται πολὺ πιθανὸ ἂν ἀναλογιστεῖ κανεὶς τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ἑλλαδίου γιὰ τὸ θέμα τῆς μετάφρασης τῆς Καινῆς Διαθήκης, ὅπως αὐτὸ ἀποτυπώνεται στὸ *Status*, τὶς φιλικὲς του σχέσεις μὲ τὸν Ἀναστάσιο Μιχαήλ καὶ τὴν κριτικὴ ποῦ ἄσκησε στὶς προσπάθειες τῶν Πιετιστῶν τῆς Halle³⁴, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἐκδώσει μὲ τὴ φροντίδα τοῦ Λιβερίου Κολέττη μίαν βελτιωμένη ἀπόδοση τῆς Καινῆς Διαθήκης «εις κοινὴν διάλεκτον» (Halle: Waisenhaus 1710), βασιζόμενοι στὶς διορθώσεις ποῦ εἶχε ἐπιφέρει ὁ Ἀναστάσιος Μιχαήλ γύρω στὰ 1704/1705 στὴν προηγούμενη προσπάθεια τοῦ Σεραφεῖμ τοῦ Μυτιληναίου (Λονδίνο 1703).

Πρέπει ἐπίσης νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι ἡ συνάντηση τοῦ Ἑλλαδίου μὲ τὸν Μ. Πέτρο στὸ Karlsbad κατέστη δυνατὴ μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ «MAJESTATIS SUAE Archiatrum Per-Illustrem Dominum Arestkinum, Dominum meum et Patronum Gratosissimum», ὅπως τὸν ὀνομάζει χαρακτηριστικὰ ὁ ἴδιος ὁ Ἑλλάδιος³⁵. Τὸ ὄλο κλιμα στὸ Karlsbad δὲν ἦταν τὸ καλύτερο δυνατὸ γιὰ τὸν Ἑλλάδιο τότε. Ὁ προαναφερθεὶς Erskine τὸν πληροφόρησε ὅτι ὁ Μ. Πέτρος ἦταν ἀρκετὰ ἀπογοητευμένος ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες τὴν περίοδο ἐκείνη. Αἰτία ἦταν ἡ ἀγνωμοσύνη ποῦ εἶχε δεῖξει πρὸς τὸ πρόσωπό του ἕνας ἄλλος Ἕλληνας, ὁ ἱεροδιάκονος Σεραφεῖμ ὁ Μυτιληναῖος, ὁ ὁποῖος, παρὰ τὶς πολλαπλὲς εὐεργεσίες ποῦ εἶχε δεχθεῖ ἀπὸ τὸν Μ. Πέτρο, τὸν εἶχε ἐγκαταλείψει. Μάλιστα δὲ εἶχε προσληφθεῖ ὡς διερμηνέας ἀπὸ τὸν βασιλέα τῶν Σουηδῶν Κάρολο IB', ἀντίπαλο τοῦ Μ. Πέτρο, ὁ ὁποῖος βρισκόταν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη στὸ Bender τῆς Μολδαβίας μετὰ τὴν ἤττα του στὴν Poltava τὸ 1709³⁶. Τὸ γεγονός αὐτὸ

33. Στὶς ἐνέργειες αὐτῆς τοῦ Μ. Πέτρο γενικὰ ἀναφέρθηκε ὁ Ἑλλάδιος καὶ στὸ *Status*, ὁ.π., σ. 140: «Idem jam Potentissimus Autocrator Moscorum conatur in suo Amplissimo regno efficere: ubi jam ante centum et quinquaginta fortassis annos et Tyrographiae fuere instructae et non solum Biblia verum et plurimi S. Patrum in propriam linguam translati editique exstiterunt, sed ante hunc prudentissimum Regem, non mimus plebs barbara fuit, quam aliae gentes, quae praeter lectionem biblicam nihil norunt boni».

34. Βλ. ὁ.π., σ. 322-371.

35. Ὁ.π., σ. 287 (Ἐμφαση στὸ πρωτότυπο).

36. Ὁ.π., σ. 286, 287. Γιὰ τὰ συναφῆ πολιτικὰ γεγονότα τότε, βλ. τὸ ἀκόλουθο κείμενο: «Ἱστορία μερικὴ τῶν συμβάντων τῷ ῥηγὶ Σβέκω Καρόλω μετὰ τὴν ἐν τῷ Προύτῳ ἀποτελείωσιν τῆς ἀγάπης τῶν Ὁθωμανῶν μετὰ τῶν Μόσχω, διατρίβοντι ἔτι ἐν Μπεντερῖφ, ὑπὸ Ἀφεντούλη Κωνσταντινουπολίτου, κλουτζάκῃ ἐν Οὐγγροβλαχίᾳ», στὸ: *Documente Privitoare la Istoria Românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki. Vol. XIII. Texte Grecești Privitoare la istoria Românească culese și publicate cu introducere și indicele numerelor de A. Papadopolos-Kerameus, București 1909*, σ. 49-76. Στὸ Bender εἶχε βρεθεῖ τότε καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Ἀμυρᾶς, τοῦ ὁποῖου σώζεται ἐπίσης μίαν καταγραφή τῶν ἐν λόγῳ

προκάλεσε άσχημα συναισθήματα στον Έλλάδιο, ό όποϊος σημείωσε χαρακτηριστικά ότι προτιμοϋσε καλύτερα να άνοιξει ή γή για να τον καταπιεί (*coptabam sanè ut terra hiaret, meque illicò absorberet!*)³⁷. "Άλλωστε, ό Έλλάδιος στο σημείο εκείνο του έργου του έκανε λόγο γενικά για τη ζωή, τις πράξεις και τις περιπέτειες του Σεραφείμ, ένός έντως πολυμηχάνου και πολυπράγμονος προσώπου, οί όποϊες —μέ βάση τουλάχιστον τις ειδήσεις του Έλλάδιου— σίγουρα δέν θα μπορούσαν να κριθοϋν από θετική σκοπιά³⁸.

"Όπως προαναφέρθηκε, σημαντική ήταν ή γνωριμία του Έλλαδίου στο Karlsbad με τον «Arestkinus», όπως τον όνομάζει, έναν από τους πιό έμπιστους συνεργάτες του Μ. Πέτρου. Έπρόκειτο για τον γιατρό Robert Areskin(e) ή Erskine (1677-1718)³⁹, ό όποϊος καταγόταν από ευγενή οικογένεια τής Σκωτίας, είχε σπουδάσει ιατρική στο Έδιμβούργο και άργότερα στο Παρίσι και στην Ουτρέχτη⁴⁰, ένώ τό 1703 είχε γίνει μέλος τής Royal Society (Regiae Societatis Magnae Britanniae socius, Philosophiae et Medicinae Doctor). Τό 1704 έγινε προσωπικός γιατρός του πρίγκιπα Α. D. Men'shikov (1673-1729), στενοϋ συνεργάτη του Μ. Πέτρου, και τό 1706 τοποθετήθηκε από τον Μ. Πέτρο διευθυντής στη φαρμακευτική ύπηρεσία (Aptekarskoi Prikaz) τής Ρωσίας, ή όποία από τό 1707 και μετά όνομαζόταν φαρμακευτική καγκελλαρία (Aptekarskaia Kantselariia) —κάτι σαν τό σημερινό Έπουργείο Έγείας. Ό Erskine συνέβαλε άποφασιστικά στην άνάπτυξη τής ιατρικής στη Ρωσία και στην έπιλογή ξένων γιατρών, άπολάμβανε δέ τής άπόλυτης έκτίμησης του Μ. Πέτρου και ό ρόλος του δέν περιορίστηκε άποκλειστικά σε θέ-

γεγονότων. Βλ. σχετικά Α. Ε. Karathanassis, «L'exemple d'un érudit grec en Moldo-valachie: Alexandre Amiras (1679-1740 ci.)», *Balkan Studies* 23 (1982) 321-340. Τοϋ ίδιου, «Η έλληνική λογιосύνη των παραδουναβίων ήγεμονιών στον φαναριώτικο αιώνα. Άλέξανδρος Άμηνάς ό Σμυρναϊός: Βιογραφικά και έργογραφικά», *Ό Έρανιστής* 17 (1981) 244-266.

37. Helladius, *Status*, ό.π., σ. 287.

38. Βλ. ό.π., κυρίως στις σ. 249-292.

39. Πολλές χρήσιμες πληροφορίες για τον Erskine περιέχει τό έργο του W. M. von Richter, *Geschichte der Medicin in Rußland*, Dritter Theil, Moskwa 1817, σ. 115-124. Βλ. επίσης Vera Steinfeldt, *Das russische Medizinalwesen unter Peter dem Großen*, Dr. Med. Dissertation, Universität Bonn 1968, σ. 61-62. J. H. Appleby, «Robert Erskine — Scottish pioneer of Russian natural history», *Archives of Natural History* 10 (1982) 377-398. J. H. Appleby, «Robert Erskine and Archibald Pitcairne — Two Scottish Physicians' Outstanding Libraries», *The Bibliothek* 12 (1982) 3-16. J. T. Alexander, «Erskine (Areskin), Robert», στο J. L. Wiczynski (ed.), *The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History*, Vol. 48 (Supplement), 1988, σ. 67-70.

40. Η διατριβή του ήταν ή ακόλουθη: Robertus Areskinus, *Dissertatio medica inauguralis circa oeconomiam corporis humani*, Trajecti ad Rhenum: Typis G. van de Water, 1700.

ματα ἱατρικῆς⁴¹. Τὸ 1713 ἔγινε μάλιστα προσωπικὸς γιαντρός τοῦ Μ. Πέτρου, τὸ δὲ 1716 Ἀρχίατρος τοῦ ρωσικοῦ κράτους (Archiatre καὶ physicus primarius) καὶ πρόεδρος (Praeses) τῆς ἱατρικῆς σχολῆς⁴². Ἐπιπλέον, ὁ Erskine συνόδευε συχνὰ τὸν Μ. Πέτρο στὰ ταξίδια του στὸ ἐξωτερικὸ (π.χ. τὸ 1717 στὴ Γερμανία, Ὁλλανδία καὶ Γαλλία). Ὅταν μάλιστα ὁ Erskine ἀπεβίωσε τὸ 1718, ὁ Μ. Πέτρος παρέστη στὴν κηδεία του στὸ μοναστήρι Aleksandr Nevskii στὸ St. Petersburg, ἡ ὁποία ἔγινε μὲ ἐξαιρετικὰ μεγάλες τιμὲς στίς 4 Ἰανουαρίου 1719. Ἡ προσωπικὴ δὲ βιβλιοθήκη, καθὼς καὶ ἄλλες ἐπιστημονικὲς συλλογὲς τοῦ Erskine παρέμειναν στὸ St. Petersburg. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅτι ἡ καριέρα ἐνὸς Ἀγγλοῦ στὴ Ρωσία τὴν ἐποχὴ ἐκείνη δὲν πρέπει νὰ ἐκπλήσσει ιδιαίτερα. Πολλοὶ Ἀγγλοὶ γιαντροὶ καὶ φαρμακοποιοὶ (π.χ. ὁ Robertus Iacobus τὸ 1581, ὁ Marcus Rydley τὸ 1594, ὁ James Frencham τὸ 1602, ὁ Arthur Dee τὸ 1621, ὁ Samuel Collins τὸ 1659, ὁ Thomas Wilson τὸ 1665)⁴³ εἶχαν ἤδη ἐγκατασταθεῖ καὶ ἐργαστεῖ στὴ Ρωσία πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μ. Πέτρου. Ἐπιπλέον, οἱ στενὲς ἐπαφὲς μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν τὴν ἐποχὴ τοῦ Μ. Πέτρου σὲ πολλὰ ἐπίπεδα ἦταν πλέον δεδομένες⁴⁴.

41. Ὁ Erskine ἐπαίξε ρόλο καὶ στίς ἐπαφὲς τῶν Ἀγγλῶν Ἀνωμότων μὲ τὴ Ρωσία τότε. Βλ. Runciman, «The British Non-Jurors», ὁ.π., 158-159.

42. Τὸ σχετικὸ κείμενο τῆς 30ῆς Ἀπριλίου 1716 ἀναδημοσιεύει ὁ Richter, *Geschichte*, Bd. III., ὁ.π., σ. 523. Βλ. ἐπίσης Steinfeldt, *Das russische Medizinalwesen*, ὁ.π., σ. 53-55.

43. Βλ. σχετικὰ W. M. von Richter, *Geschichte der Medicin in Rußland*, Erster Theil, Moskwa 1813, σ. 302 ἐξ., 316 ἐξ., 383 ἐξ. Τοῦ ἴδιου, *Geschichte der Medicin in Rußland*, Zweiter Theil, Moskwa 1815, σ. 30 ἐξ., 276 ἐξ., 282 ἐξ. Βλ. ἐπίσης J. H. Appleby, *British Doctors in Russia 1657-1807: Their Contribution to Anglo-Russian Medical and Natural History*, Unpublished Ph. D. Dissertation, University of East Anglia, Norwich 1979. Τοῦ ἴδιου, «Ivan the Terrible to Peter the Great: British Formative Influence on Russia's Medico-Apothecary System», *Medical History* 27 (1983) 289-304.

44. Βλ. σχετικὰ L. A. Nikiforov, *Russko-angliiskie otnosheniia pri Petre I*, Moskwa 1950. Σ' ἓνα εὐρύτερο χρονικὸ πλαίσιο, βλ. ἐπίσης A. F. Steuart, *Scottish Influences in Russian History from the End of the 16th Century to the Beginning of the 19th Century*, Glasgow 1913, E. J. Simmons, *English Literature and Culture in Russia, 1553-1840*, Cambridge, MA 1935. P. Putnam (ed.), *Seven Britons in Imperial Russia, 1698-1812*, Princeton, N.J. 1952. M. S. Anderson, «English Views of Russia in the Age of Peter the Great», *The American Slavic and East European Review* 13 (1954) 200-214. Τοῦ ἴδιου, *Britain's Discovery of Russia, 1553-1815*, London 1958. A. G. Cross (ed.), *Great Britain and Russia in the Eighteenth Century: Contacts and Comparisons. Proceedings of an International Conference held at the University of East Anglia, Norwich, 11-15 July 1977*, Newtonville, MA 1979. Σχετικὰ μὲ τὸ ταξίδι τοῦ Μ. Πέτρου στὴν Ἀγγλία, βλ. A. I. Andreev, «Petr I v Anglii v 1698 g.», στὸ A. I. Andreev (ed.), *Petr Velikii: Sbornik statei*, T. I, Moskva/Leningrad 1947, σ. 63-103. I. Grey, «Peter the Great in England», *History Today* 6 (1956) 225-234. Γιὰ τίς ἐπιστημονικὲς σχέσεις μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν ἀπὸ τὸν 16ο αἰώνα καὶ μετὰ, βλ. M. I. Radovskii, *Iz istorii anglo-russkikh*

Οί προηγούμενες σπουδές τοῦ Ἑλλαδίου στὴν Ἀγγλία καθὼς καὶ οἱ ἰατρικές του σπουδές στὸ Altdorf συνέβαλαν ἀναμφίβολα στὴ γνωριμία καὶ τὴν ἐπαφή του μὲ τὸν Erskine, τὸν ὁποῖο φαίνεται ὅτι ἐκτιμοῦσε βαθύτατα. Δὲν γνωρίζουμε πρὸς τὸ παρὸν λεπτομέρειες γιὰ τὶς περαιτέρω σχέσεις μεταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν. Τὸ γεγονός ὅμως ὅτι ὁ Erskine ἦταν γνωστός τότε ὄχι μόνο γιὰ τὴν ἰατρική του κατάρτιση, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν εὐγένεια, τὴν εὐθύτητα, τὴ σύνεση καὶ τὴν προσήνειά του⁴⁵, δείχνει ὅτι ὁ Ἑλλάδιος δὲν πρέπει νὰ ἀντιμετώπισε ιδιαίτερες δυσκολίες μαζί του. Δὲν γνωρίζουμε πάντως γιατί ὁ Ἑλλάδιος ὀνόμασε τὸν Erskine ἀρχίατρο ἤδη τὸ 1714, ἐνῶ, ὅπως εἶδαμε, τὸν τίτλο αὐτὸ ἔλαβε ὁ Erskine ἐπίσημα τὸ 1716. Πιθανότατα ὁ Ἑλλάδιος ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὴ σημαντικὴ θέση ποὺ κατεῖχε ὁ Erskine στὴ συνοδεία τοῦ Μ. Πέτρου. Δὲν ἀποκλείεται ἐπίσης νὰ ἐπεδίωξε ὁ Ἑλλάδιος νὰ προσληφθεῖ σὲ κάποια ὑπηρεσία τοῦ Μ. Πέτρου, ἂν λάβει κανεὶς ὑπόψη του τὴ συνεχῆ μετάκληση πληθῶν ξένων ἐπιστημόνων καὶ ἄλλων λογίων στὴ Ρωσία τότε μὲ σκοπὸ τὴν ἀνάπτυξη καὶ τὸν ἐκσυγχρονισμό της. Ἄς ἀναφερθεῖ ἐδῶ ὅτι τὴν ἴδια μάλιστα περίοδο, δηλαδή, κατὰ τὴ μετάβασή του στὸ Karlsbad τὸ 1712, ὁ Μ. Πέτρος συνάντησε στὴ Δρέσδη τὸν Γερμανὸ γιατρὸ Gottlob Schober, τὸν ὁποῖο προσέλαβε ἐπίσης στὴν ὑπηρεσία του⁴⁶.

Μετὰ τὶς ἐκτενεῖς αὐτὲς ἀναφορὲς στὴ συνάντηση τοῦ Ἑλλαδίου μὲ τὸν Μ. Πέτρο τὸ 1712, παρουσιάζεται ἐνδιαφέρον νὰ ἐξετάσουμε τὴ μετέπειτα περίοδο τῆς ζωῆς του κυρίως μετὰ τὸ 1714, ὅποτε εἶχε ἐκδοθεῖ τὸ ἔργο του *Status*. Στὸ βιβλίον αὐτὸ ὁ Ἑλλάδιος ἀναφέρει —μεταξὺ τῶν ἄλλων— ὀρισμένα χρήσιμα βιογραφικὰ του στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα βοηθοῦν στὴν ἀνασυγκρότηση τῆς μέχρι τότε ζωῆς καὶ δράσης του. Ἀλλὰ τί συμβαίνει μετὰ τὸ 1714; Τὰ ἔγγραφα τοῦ Ἑλλαδίου χάνονται ξαφνικὰ ἀπὸ τὸ προσκήνιο. Ἀκόμη καὶ λόγοι τῆς ἐποχῆς του, τόσο Ἕλληνας ὅσο καὶ ξένοι, δείχνουν νὰ ἀγνοοῦν πλήρως τὶς τύχες τοῦ Ἑλλαδίου μετὰ τὸ 1714. Ὁ μὲν Γ. Ζαβίρας σημείωσε τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικὰ: «Τὰ μετὰ τὴν συγγραφὴν τοῦ βιβλίου τούτου περιστατικὰ τῆς ζωῆς αὐτοῦ εἰσὶ παρ' ἡμῶν ἄδηλα»⁴⁷. Ὁ δὲ F. Jacobs σημείωσε γιὰ τὴν περίοδο τῆς ζωῆς του μετὰ τὸ Altdorf: «Die weiteren Schicksale desselben

nauchnykh svyazei, Moskva / Leningrad 1961. Βλ. ἐπίσης Μ. Malin, «Anglo-russkie kul'turnye i nauchnye svyazi (do osnovaniia Peterburgskoi Akademii nauk)», *Vestnik Istorii Mirovoi Kul'tury* 3 (1957) 98-107.

45. Βλ. τὶς χαρακτηριστικὰ μαρτυρίες τῶν J. Perry καὶ A. Gordon γιὰ τὸν χαρακτήρα τοῦ Erskine στὸ ἔργο τοῦ Richter, *Geschichte*, Bd. III., ὁ.π., σ. 116. Ὁ Ἑλλάδιος, *Status*, ὁ.π., σ. 287, τὸν χαρακτήρισε «*vir humanissimus*».

46. Βλ. Richter, *Geschichte*, Bd. III., ὁ.π., σ. 135-136. Βλ. ἐπίσης G. Halem, *Leben Peters des Großen*, Bd. II., Münster/Leipzig 1803, σ. 74.

47. Γ. Ι. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν θέατρον*, Ἀθήναι 1872, Ἀνατύπωσης Ἀ' Ἐκδόσεως μὲ ἐπιμέλεια Τ. Γριτσόπουλου, Ἀθήναι 1972, σ. 139.

[sc. τοῦ Ἑλλαδίου] sind unbekannt»⁴⁸. Ποιές εἶναι οἱ πιθανές ἐξηγήσεις τῆς αἰφνίδιας καὶ ἀνεξήγητης αὐτῆς «ἐξαφάνισης» τοῦ Ἑλλαδίου;

Ἀρχικά, θὰ μπορούσε νὰ ὑποθεθεῖ ἓνας ξαφνικὸς θάνατος τοῦ Ἑλλαδίου στὴν περιοχὴ τοῦ Altdorf καὶ τῆς Nürnberg, παρὰ τὸ νεαρὸν τῆς ἡλικίας του, ἀφοῦ τὸ 1714 ἦταν περίπου μὲν 28 ἐτῶν. Τὸ παράδοξο ἦμωσ στὴν περίπτωση αὐτὴ εἶναι ἡ ἀπουσία κάποιας σχετικῆς πληροφορίας ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Γερμανῶν λογίων (π.χ. G. G. Zeltner⁴⁹, G. A. Will⁵⁰), οἱ ὁποῖοι ἔγραψαν γιὰ τὴν πνευματικὴ κατάσταση τῆς περιοχῆς αὐτῆς τότε καὶ οἱ ὁποῖοι μνημόνευσαν καὶ τὸν Ἑλλάδιο. Ἄν λοιπὸν εἶχε ἀποβιώσει γύρω στὰ 1714/15 ἢ ἔστω καὶ λίγο ἀργότερα στὰ μέρη ἐκεῖνα τοῦ γερμανικοῦ χώρου, τότε πιθανότατα θὰ ὑπῆρχε κάποια ἀναφορὰ καὶ στὸ γεγονός αὐτό.

Ἡ δευτέρη ὑπόθεση σχετίζεται μὲ τὴν πιθανὴ ἐπιστροφή τοῦ Ἑλλαδίου στὴν ὀθωμανικὴ ἐπικράτεια ὕστερα ἀπὸ τὴ μακροχρόνια περιπλάνησή του σὲ δυτικοευρωπαϊκὲς χώρες. Τὸ γεγονός δὲ ὅτι ὁ Ἑλλάδιος εἶχε ἔλθει σὲ πολλὰ συγκρούσεις μὲ λογίους τῆς ἐποχῆς του στὴ Δύση, ὑπερασπιζόμενος τὴν Ὀρθοδοξία καὶ τὸν Ἑλληνισμό καθὼς καὶ τὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο τῶν συμπατριωτῶν του, καθιστᾷ πιθανὴ τὴν ἀναζήτησιν ἀλλαγῆς περιβάλλοντος ἀπὸ μέρους του. Ἀπὸ τὴν ἀπαντητικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Μάρκου Πορφυροπούλου(λ)ου τοῦ Κυπρίου μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1714-1715 πρὸς τὸν Ἑλλάδιο διαπιστώνουμε ὅτι τὸ

48. F. Jacobs, «Alexander H. [= Helladios oder Helladius] aus Thessalien», σὲ J. S. Ersch - J. G. Gruber (Hrsg.), *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste*, Zweite Section, Fünfter Theil, Leipzig 1829, σ. 156.

49. Βλ. σχετικὰ G. G. Zeltner, *Vitae Theologorum Altorphinorum* [...], Norimbergae et Altorphii 1722, σ. 449, ὑποσ. d, ὅπου ἀναφέρεται ὁ «Helladius, noster, Larissaeus» σὲ σχέση μὲ τὸν καθηγητὴ τῆς Θεολογίας σὲ Altdorf Christophorus Sonntag (1654-1717). Ὁ Sonntag γνώριζε καλὰ ἑλληνικά, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς 12 *Disputationes* σὲ ἑλληνικὴ γλῶσσα, τὶς ὁποῖες συντάξε σὲ συνεργασία μὲ διαφόρους φοιτητὲς (βλ. Zeltner, ὁ.π., σ. 466). Μία ἀπ' αὐτὰς ἔγινε μὲ τὴν συνεργασία τοῦ Ἑλλαδίου τὸ Νοέμβριον τοῦ 1709 καὶ φέρει τὸν τίτλο: *Ἡθικὴν πανάρετον τῶν ἀκριβῶς περιπατούντων Χριστιανῶν, ἐν τῇ Παλαιοκόμησιν Ἀκαδημία πρὸς διάλεξιν τὴν δημοσίᾳ τῇ ἔκτῃ μεσοῦντος τοῦ Πνευματιώ-ρος, ἀφθ', καθέδρας τῆς Θεολογικῆς ἐπιβιβάσασιν ὁ προστάτης Χριστοφόρος ὁ Σωνντάγιος ὁ τῆς Θεολογίας Πρωτοδιδάσκαλος καὶ Πρωτοεκκλησιαστής, ὁ τῶν Ἑλληνικῶν Ἐπιστάτης, καὶ ὁ Θεσιοφύλαξ Ἀλέξανδρος Ἑλλάδιος Λαρισσαῖος ὁ Θεσσαλός. Ἐκ μολυβδο-γραφείου τοῦ Ἰούστου Ὀλλέλλιμου Κωλεσιῶν, τοῦ Τυποθέτου Ἀκαδημικοῦ. Ἐπίσης, ἓνα ἀφιερωτικὸ ἐπίγραμμα γιὰ τὸν Ἑλλάδιο «ἐπιπροσήματος χάριν πεποίηκε Χριστόφορος ὁ Σωνντάγιος, ὁ τῆς Θεολογίας καὶ ἑλληνικῆς γλώττης δόκτωρ», τὸ ὁποῖο βρίσκεται σὲ ἔργο τοῦ Ἑλλαδίου *Σταχυολογία τεχνολογικὴ τῆς Ἑλλάδος φωνῆς* [...], Noribergae 1712.*

50. Βλ. G. A. Will, *Geschichte und Beschreibung der Nürnbergischen Universität Altdorf*, Neudruck der 2. Ausgabe Altdorf 1801 mit Nachträgen von Chr. C. Nopitsch, Aalen 1975, σ. 141, ὑποσ. *, ὁ ὁποῖος κάνει λόγο γιὰ τὸν γνωστὸ γραμματικὸ (der bekannte Grammatiker) Ἀλέξανδρον Ἑλλάδιο ὡς ἓνα ἀπὸ τοὺς Ἑλληνες φοιτητὲς ποὺ εἶχαν σπουδάσει σὲ τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Altdorf.

γενικότερο κλίμα τῆς Δύσης δὲν ἦταν ιδιαίτερα θετικό τότε γιὰ τὸν Ἑλλάδιο⁵¹. Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Μάρκου εἶχε χαρακτῆρα παραμυθητικό και παρακλητικό γιὰ νὰ συνεχίσει ὁ Ἑλλάδιος τὴν ὑπεράσπιση τῆς πατρώας θρησκείας και παράδοσης στὸν ἐχθρικό και ὑπεροπτικό περίγυρο τῆς Δύσης. Ἄν λάβουμε μάλιστα ὑπόψη μας και τὶς ἀντιδράσεις ποὺ προκάλεσε τὸ ἔργο του *Status* και τὴν δξύτατη κριτικὴ ποὺ τοῦ ἄσκησε ὁ Gesner, τότε κατανοοῦμε εὐκολότερα τὸ δυσμενὲς αὐτὸ κλίμα γιὰ τὸν Ἑλλάδιο στὴ Δύση. Ἡ ἐπιστροφή του λοιπὸν στὰ μέρη τῆς Ὁθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας και εἰδικότερα στὶς Παραδουνάβιες ἡγεμονίες φαίνεται ἀρκετὰ πιθανή, ἂν ἀναλογιστεῖ κανεὶς τὶς ιδιαίτερες σχέσεις ποὺ εἶχε ὁ Ἑλλάδιος μὲ τὶς περιοχὲς αὐτές (π.χ. μὲ τὸν Constantin Brâncoveanu, τὸν ὁποῖο ἀπεκάλεσε «Dominus meus longe Clementissimus»⁵²), τὶς ὁποῖες φαίνεται ὅτι γνώριζε σὲ ἰκανοποιητικό βαθμό⁵³.

Ἡ ὑποθετικὴ ὅμως αὐτὴ θεωρία συναντᾷ πάλι ὀρισμένα ἐμπόδια. Σὲ ποῖο μέρος συγκεκριμένα ἐπέστρεψε ὁ Ἑλλάδιος; Στὸν τόπο καταγωγῆς του, δηλαδή στὴ Λάρισα, στὴν Ἀδριανούπολη και στὴν Κωνσταντινούπολη, ἔπου εἶχε ζήσει γιὰ κάποιο διάστημα, ἢ τέλος στὶς Παραδουνάβιες ἡγεμονίες, οἱ ὁποῖες βρισκόνταν στὴν ἀρχὴ τῆς Φαναριώτικης διοικήσῆς τους; Ἐπιπλέον, ποῖά ἦταν ἡ μετέπειτα δράση του ἐκεῖ; Τὸ σημαντικότερο ὅμως πρόβλημα ἐδῶ εἶναι ὅτι δὲν ἔχουμε στὴ διάθεσή μας κάποια σχετικὴ πληροφορία ἀπὸ τοὺς λογίους τῆς ἐποχῆς. Γιατὶ, λόγου χάριν, δὲν τὸν ἀνέφερε καθόλου ὁ γιατρὸς Δημήτριος Προκοπίου, ὁ ὁποῖος στὸ κείμενό του «*Ἐπιτετημημένη ἐπαριθμησις τῶν κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα λογίων Γραικῶν και περὶ τινων ἐν τῷ νῦν αἰῶνι ἀνθούτων*», ποὺ συντάχθηκε τὸν Ἰούνιο τοῦ 1721 στὸ Βουκουρέστι ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ ἐργοδότη του Νικολάου Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου⁵⁴, παρότι ἔκανε λόγο γιὰ κάποιους πολὺ γνωστούς και συγχρόνους τοῦ Ἑλλαδίου, ὅπως γιὰ τὸν Ἀναστάσιο Μιχαήλ; Ἡ Ἐπιτετημημένη ἐπαριθμησις δημοσιεύθηκε μάλιστα στὸ πολύτομο ἔργο *Bibliotheca Graeca* τοῦ J. A. Fabricius, ἔπου εἶχε μνημονευτεῖ και τὸ ἔργο τοῦ Ἑλλαδίου γενικά⁵⁵. Ἐπομένως εἶναι ἀπίθανο νὰ ἀγνοοῦσε ὁ

51. Βλ. Ἀγγελικῆς Νικολοπούλου, «Ἐπιστολὴ Μάρκου τοῦ Κυπρίου πρὸς τὸν Ἀλέξανδρον Ἑλλάδιον», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 44 (1979/80) 331-344.

52. Βλ. Helladius, *Status*, ὁ.π., σ. 12.

53. Βλ. ὁ.π., σ. 8-21, ἔπου ἀναφέρεται στὰ βιβλία ποὺ εἶχαν τυπωθεῖ στὴ Μολδαβία και κυρίως στὴ Βλαχία.

54. Γιὰ τὸ κείμενο αὐτὸ τοῦ Προκοπίου και τὴ σημασία του, βλ. τὴν κατατοπιστικὴ μελέτη τοῦ Ν. Κ. Ψημμένου, «Ἡ Ἐπιτετημημένη Ἐπαριθμησις τοῦ Δημητρίου Προκοπίου ὡς πηγὴ γνώσης τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά* 24 (1982) 204-248.

55. Βλ. J. A. Fabricii, *Bibliotheca Graeca* [...], editio nova [...] curante G. C. Harles, Volumen 6, Hamburgi 1798, σ. 335 και Volumen 11, Hamburgi 1808, σ. 633-634. Βλ. και Theophilus [Gottlieb] Christophorus Harles, *Introductio in Historiam Linguae Graecae*, Altenburgi 1778, σ. XXXIV. Τοῦ ἴδιου, *Index in Ioannis Alberti Fabricii Bibliothecae Graecae*, Lipsiae 1838, σ. 45.

Προκοπίου τελείως τὸν Ἑλλάδιο, κυρίως δὲ ἂν μετὰ τὸ 1714 ὁ τελευταῖος εἶχε ἐπιστρέψει στὶς Παραδουνάβιες ἡγεμονίες.

Ἡ τρίτη ἐκδοχὴ σχετίζεται μὲ τὴν πιθανὴν μετάβαση τοῦ Ἑλλαδίου στὴ Ρωσία, ἢ ὅποια ἐνισχύεται ἐξ αἰτίας τῆς συνάντησής του μὲ τὸν Μ. Πέτρο στὸ Karlsbad τὸ 1712 καὶ τῆς ἐγκωμιστικότερης ἀφιέρωσης σ' αὐτὸν τοῦ βιβλίου του *Status*. Δὲν ἀποκλείεται οἱ ἐνέργειες αὐτῆς τοῦ Ἑλλαδίου νὰ ἀποσκοποῦσαν στὴν προετοιμασίαν τοῦ ἐδάφους γιὰ τὴ μελλοντικὴ του μετάβαση στὴ Ρωσία. Ἐπίσης, ἡ ὑπόθεση αὕτη ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι πολλοὶ Ἑλληγες σχετίζονταν μὲ τὴ Ρωσία τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, μερικὸς ἀπὸ τοὺς ὁποίους γινώριζε ὁ Ἑλλάδιος προσωπικὰ (π.χ. τὸν Ἀναστάσιο Μιχαήλ). Ἐπομένως, δὲν φαίνεται ἀπίθανο νὰ μετέβη καὶ ὁ Ἑλλάδιος μετὰ τὸ 1714 στὴ Ρωσία, ὅπου τὸ ὅλο κλῆμα θὰ ἦταν σαφῶς θετικότερο γιὰ τὸ πρόσωπο καὶ τὸ ἔργο του. Τὸ πρόβλημα ὅμως ποὺ παραμένει εἶναι ἂν ὑπάρχει κάποια μαρτυρία γιὰ τὸ γεγονός αὐτό.

Ὁ ἐντοπισμὸς κάποιων στοιχείων γιὰ τὸ παραπάνω πρόβλημα κατέστη δυνατὸς ἀπὸ τὴν ἔρευνά μας. Συγκεκριμένα, ὁ Wilhelm Michael von Richter (1767-1822), καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Μόσχας, ὁ ὁποῖος δημοσίευσε μίαν λεπτομερῆ ἱστορίαν τῆς ἱατρικῆς στὴ Ρωσία, ἔκανε λόγον γιὰ κάποιον «Doctor Alexander Cheladius». Αὐτὸς εἶχε φθάσει τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1715 διὰ μέσου τοῦ Κιέβου στὴ Μόσχα. Ὁ Richter ἀνέφερε ἐπίσης ὅτι στὸ ἀρχαιολογικὸ ὑλικὸ ποὺ χρησιμοποιοῦσε γιὰ τὴν ἀντλησὴ πληροφοριῶν, δὲν ὑπῆρχε κάτι ἄλλο γιὰ τὸν Ἑλληνα αὐτὸν γιατρό⁵⁶. Προφανῶς ὁ Richter ἀγνοοῦσε τὸν Ἑλλάδιο καὶ τὶς προηγούμενες ἱατρικὰς του σπουδὰς στὸ Altdorf. Παράλληλα, ὁ Richter χρησιμοποίησε τὴν ἀσυνήθιστη λατινικὴ μορφή τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἑλλαδίου (Cheladius ἀντὶ γιὰ Helladius). Αὕτη εἶχε ἐπηρεαστεῖ πιθανότατα ἀπὸ τὴν ἀπλὴ μεταγραφή τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἑλλαδίου στὰ ρωσικὰ (Хеладийс), ὅπως τὴν εἶχε δεῖ μᾶλλον ὁ Richter στὰ χειρόγραφα ποὺ ἐξέτασε. Αὐτὸ δείχνει ἐπιπλέον ὅτι ἀγνοοῦσε τὸ ποιὸς ἦταν ὁ συγκεκριμένος Ἑλληνας γιατρός.

Τὸ γεγονός αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ ἐκπλήσσει. Γενικὰ εἶναι γνωστὸ ὅτι τὰ κύρια ἐνδιαφέροντα τοῦ Ἑλλαδίου ἦταν θεολογικὰ, φιλοσοφικὰ καὶ φιλολογικὰ, ὅπως φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ τὰ δύο μεγαλύτερα ἔργα του καὶ ἀπὸ τὶς προηγούμενες σπουδὰς του. Ἐτσι, τόσο στὴν ἐποχὴν τοῦ ὅσο καὶ μεταγενέστερα ὁ Ἑλλάδιος θεωρεῖται κυρίως «γραμματικὸς»⁵⁷, δηλαδὴ ἀσχολούμενος μὲ θέματα

56. Βλ. Richter, *Geschichte*, Bd. III., ὁ.π., σ. 147: «Von diesem griechischen Arzte ist in den Handschriften weiter nichts zu finden, als dass er im Septembermonathe 1715 über Kiew nach Moskwa gekommen ist».

57. Βλ. ἐνδεικτικὰ Christophorus Sax, *Onomasticon Literarium, sive NOMENCLATOR Historico-Criticus praestantissimorum omnium aetatis, Populi, artiumque formarum scriptorum [...]*, Pars sexta, Traiecti ad Rhenum 1788, σ. 198. Βλ. καὶ τὰ ἄρθρα

γραμματικῆς, κειμένων καὶ γενικότερα φιλολογίας. Ἐν τούτοις, πέρα ἀπὸ τὰ παραπάνω ἐνδιαφέροντα καὶ τὶς σχετικὲς σπουδές του, ὁ Ἑλλάδιος εἶχε ἐγγραφεῖ ὡς φοιτητῆς τῆς Ἱατρικῆς (*studiosus Medicinae*) στὸ Altdorf καὶ ἐπομένως εἶχε παρακολουθήσει ἐκεῖ βασικά ἱατρικὰ μαθήματα⁵⁸. Μάλιστα, στὸν ὑποθετικὸ διάλογο περὶ τῆς προφορᾶς τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας στὴν Εὐρώπη μεταξὺ τοῦ Μελίσσου καὶ τοῦ Ἀγαπίου, τὸν ὁποῖο ὁ Ἑλλάδιος προέταξε στὸ ἔργο του *Σταχνολογία τεχνολογικὴ τῆς Ἑλλάδος φωνῆς [...]*, (*Noribergae 1712*)⁵⁹, ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας κρύβεται πίσω ἀπὸ τὴ μορφή τοῦ Ἀγαπίου, γιὰ τὶς σπουδές τοῦ ὁποῖου ἀναφέρονται τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικά: «Γραμματικὸς γὰρ ἡμῖν, οὐκ ἂν νυνὶ γένοιο, τσαῦτα περὶ τὴν φιλοσοφίαν πρότερον, καὶ θεολογίαν πεπονηκώς· καὶ νῆ Δία, καὶ περὶ τὴν ἱατρικὴν τρίτον τοῦτον ἐνιαυτὸν διατρίβων ἔχεις»⁶⁰. Γνωρίζουμε ὅτι ὁ Ἑλλάδιος εἶχε ἐγγραφεῖ δωρεὰν στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Altdorf τὴν 1 Ἰουνίου 1709⁶¹ καὶ ὅτι ὁ παραπάνω διάλογος δημο-

γὰ τὸν Ἑλλάδιο στὰ ἀκόλουθα λεξικά: C. G. Jöcher (Hrsg.), *Allgemeines Gelehrten-Lexicon* 2 (1750) 1468 καὶ *Nouvelle Biographie Générale* 23 (1858) 841.

58. Βλ. τὴν ἱατρικὴ *Disputatio* τοῦ 1712 —προφανῶς γιὰ τὴν ἀπόκτηση τοῦ πτυχίου τῆς ἱατρικῆς (*pro gradu*)— ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ Praeses καθηγητῆ τῆς Ἱατρικῆς Johannes (Johann) Mauricius (Moritz) Hoffmann (1653-1727), στὴν ὁποία ὁ Ἑλλάδιος συμμετεῖχε ὡς Respondens καὶ εἶχε συντάξει καὶ ὑπερασπιστεῖ τὶς σχετικὲς θέσεις ἐπὶ τῆς ἀνωτέρω *Disputatio*. Στις 23 Σεπτεμβρίου 1712 ὁ Ἑλλάδιος ἔλαβε δῶρο τὸ συμβολικὸ ποσὸ τῶν 6 φλωρινίων (*Gulden*) ἀπὸ τὴν πανεπιστημιακὴ σύγκλητο «*pro dedicatione disputationis sub praesidio dni. D. Hoffmanni habitae*». Βλ. E. von Steinmeyer, *Die Matrikel der Universität Altdorf*, Zweiter Teil: Register, Würzburg 1912, σ. 279. Τὸ κείμενο τῆς *Disputatio* αὐτῆς δημοσιεύτηκε ὡς *Specimen XIX*, στὸ ἔργο τοῦ J. M. Hoffmann, *Disquisitio corporis humani anatomico-pathologica rationibus et observationibus veterum et recentiorum singulari studio collectis confirmata*, Altdorfi-Noricorum A.C. MDCCXIII, σ. 301-316 καὶ ἀναφέρεται στὸ αὐτὸ καὶ στὴν ἀκοή. Βλ. μιὰ βιβλιοκρισία τοῦ ἔργου τοῦ J. M. Hoffmann στὸ περιοδικὸ *Acta Eruditorum anno MDCCXIII*, Lipsiae MDCCXIII, σ. 452-455. Ὁ J. M. Hoffmann εἶχε διατελέσει τρεῖς φορές πρύτανης τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Altdorf καὶ δώδεκα φορές κοσμήτωρ τῆς Ἱατρικῆς Σχολῆς. Γιὰ τὸν J. M. Hoffmann, βλ. ἀρχικὰ Io. Iac. Baierus, *Biographiae Professorum Medicinae qui in Academia Altorfina unquam vixerunt*, Norimbergae et Altorfii 1728, σ. 129-140. Βλ. ἐπίσης πρὸ πρόσφατα D. Flessa, *Die Professoren der Medizin zu Altdorf von 1580-1809*, Dr. med. Dissertation, Universität Erlangen-Nürnberg 1969, σ. 33-35. K. Sauer-Haeberlein, *Personalbibliographien der Professoren der Medizin zu Altdorf von 1580-1809*, Dr. Med. Dissertation, Universität Erlangen-Nürnberg 1969, σ. 57-72. Βλ. ἐπίσης *Deutsches Biographisches Archiv*, Microfiche-Edition, München: K. G. Saur 1982, 556: 111-112, 120-134.

59. Βλ. τὴν ἀνατύπωση τοῦ διαλόγου αὐτοῦ στὸ Κ. Θ. Σάθα, *Νεοελληνικῆς φιλολογίας παράρτημα. Ἱστορία τοῦ ζητήματος τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας*, Ἐν Ἀθήναις 1870, σ. 320-336.

60. Ὁ.π., σ. 320.

61. Βλ. E. von Steinmeyer (Hrsg.), *Die Matrikel der Universität Altdorf*. Erster Teil: Text, Würzburg 1912, σ. 489: «Alexander Helladius, Larissaeus, gratis».

σιεύτηκε τὸ 1712. Ἐπομένως, συνάγεται ὅτι τὰ τρία αὐτὰ χρόνια τῶν σπουδῶν του στὸ Altdorf ἦταν βασικὰ ἀφιερωμένα στὴ σπουδὴ τῆς ἱατρικῆς. Στὶς ἱατρικὲς σπουδὲς τοῦ Ἑλλαδίου, μάλιστα δὲ ὑπαινισσόμενος καὶ τὴν *Disputatio* του σχετικὰ μὲ τὴν ἀκοή, ἀναφέρεται καὶ ὁ φίλος του Ἀναστάσιος Μιχαήλ στὸ ἐπίγραμμα ποῦ τοῦ ἀφιέρωσε μὲ ἀφορμὴ τὴν ἔκδοση τοῦ *Status*: «Θρέψε πάλοι πηλείδην, καὶ θάψ' Ἴπποκράτην, / Τὼ δίδδεν γεγάατ' Ἀλκιμοὶ Ἰατέρων. / Τοὶ δὲ καὶ αὐτίω Ἰατρὴς ὄχα φρεσσι μέμηλε. / Καὶ γνῶσιν Βοτανῶν ἔξοχα φρεσσι φέρεις. / Ἴπποκράτης ἄρ' ἔοις, καὶ Ἀλέξανδρος θεοειδής»⁶². Ἡ ἐπαφὴ τοῦ Ἑλλαδίου μὲ τὴν ἱατρικὴ φαίνεται ἔμμεσα καὶ σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ ἔργου του *Status* τόσο ἀπὸ τὸ λεξιλόγιό του ὅσο καὶ ἀπὸ τὶς εἰδήσεις ποῦ ἐνίοτε παραθέτει⁶³. Πιθανῶς ὁ Ἑλλάδιος εἶχε ἀποκτήσει κάποιες ἱατρικὲς γνώσεις καὶ προηγουμένως, δεδομένου ὅτι ἱατρικὰ μαθήματα περιλαμβάνονταν καὶ στὸ curriculum τοῦ Greek College τῆς Ὁξφόρδης⁶⁴. Τέλος, ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Μᾶρκος ὁ Κύπριος στὴν προαναφερθεῖσα ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Ἑλλάδιο ἀνέφερε ὅτι αὐτὸς εἶχε σπουδάσει καὶ ἱατρικῆ⁶⁵. Ἡ ἱατρικὴ ἰδιότητα τοῦ Ἑλλαδίου πάντως δὲν φαίνεται νὰ εἶναι γνωστὴ στοὺς ἐρευνητὲς τῆς ἱστορίας τῆς ἐλληνικῆς ἱατρικῆς καὶ τῶν Ἑλλήνων γιατρῶν τῆς περιόδου αὐτῆς⁶⁶.

Ἡ ἀτυχία ὅμως στὴν περίπτωσή μας εἶναι ὅτι ὁ Richter δὲν ἐντόπισε στὰ χειρόγραφα ποῦ ἐξέτασε κάποια αὐτοβιογραφικὴ κατάθεση τοῦ Ἑλλαδίου, τὴν ὁποία συνήθως μετὰ τὸ 1689 εἶχαν τὴν ὑποχρέωση νὰ δίνουν στὰ σύνορα οἱ ξένοι ὑπῆκοοι ποῦ ἐφθάναν στὴ Ρωσία, ἀν καὶ μετὰ τὸ 1692 τὸ μέτρο αὐτὸ δὲν ἐφαρμοζόταν πάντοτε⁶⁷. Τέτοιες καταθέσεις εἶναι σὲ ἄλλες περιπτώσεις

62. Helladius, *Status*, ὁ.π., χ.σ.

63. Βλ. ἐνδεικτικὰ ὁ.π., σ. 17, 60, 87, 168-173, 189, 191.

64. Βλ. E. D. Tappe, «The Greek College at Oxford, 1699-1705», *Oxonienisia* 19 (1954) 96.

65. Βλ. Νικολοπούλου, «Ἐπιστολὴ Μάρκου», ὁ.π., σ. 338: «Τοῦτο δὲ ὅτι τοῖς ἐλευθερίοις μαθήμασιν ἐπεντυφῆς, τῶν τε θύραθεν καὶ τῆς καθ' ἡμᾶς ἱεροῦς ἀλλῆς, τὰ τῆς φιλοσοφίας ὄργανα τελεσθεῖς, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τοῖς ἀσκληπιάδαϊς συνταχθεῖς, μὴ ὅτι γε σαυτῷ, ἀλλὰ γε δὴ χιτῆροις πλείστοις χρήσιμοι ἐγεγόνει» καὶ γὰρ τοι τῷ μὲν φιλαν(θρώπῳ) τῆς τέχνης τὰ κατὰ τὸ σῶμα πάθῃ θεραπεύων, τῇ δὲ τῶν ἐπιστημῶν καὶ θεωρητικῶν ἔξεων δυνάμει καὶ τελειότητι τὰ τῆς ψυχῆς κινήματα ῥυθμίζων καὶ πρὸς τὸ κρεῖττον μεταποιῶν ταῖς σοφαῖς παραφάσεις, πῶς οὐκ ἂν λυσitelῆς μάλ' ἐν δίκῃ λογισθείης;».

66. Τὸν Ἑλλάδιο δὲν ἀναφέρει καὶ ὁ Ν. Κ. Βλάχος, «Θεσσαλοὶ γιατροὶ (IΖ-ΙΘ αἰ.)», *Ἀρχεῖον Θεσσαλικῶν Μελετῶν* 3 (1974) 7-74, οὔτε ὁ Ἀθ. Ι. Γκιάλας, *Ἡ ἐλληνικὴ ἱατρικὴ παιδεία καὶ οἱ φορεῖς αὐτῆς κατὰ τὸν δέκατον ὄγδοον αἰῶνα*, Διατριβὴ ἐπὶ ὑφηγεσίᾳ, Ἀθῆναι 1977. Ὁ γιατρὸς Ἑλλάδιος δὲν ἀναφέρεται οὔτε στὴν ἐκτενῆ κριτικὴ τῆς διατριβῆς τοῦ Γκιάλα ἀπὸ τὸν Φ. Κ. Μπομπουλίδη, «Συμβολὴ στὴν ἔρευνα γιὰ τοὺς Ἑλληνας γιατροὺς τοῦ ΙΗ' αἰῶνος», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 43 (1977/78) 397-421.

67. Βλ. Richter, *Geschichte*, Bd. II., ὁ.π., σ. 386-387.

(π.χ. για τὸν E. Placius) σημαντικότερες, γιατί ἀποκαλύπτουν τελείως ἀγνωστες πτυχές τοῦ μέχρι τότε βίου καὶ τῆς δράσης τους. Πάντως ἀγνοοῦμε πρὸς τὸ παρὸν ἀπὸ ποιοῦ σημεῖο συγκεκριμένα μετέβη ὁ Ἑλλάδιος διὰ μέσου τοῦ Κιέβου στὴ Μόσχα. Μὲ ἄλλα λόγια, δὲν γνωρίζουμε ἂν ἐπέστρεψε γιὰ κάποιον διάστημα μεταξύ τοῦ 1714 καὶ τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ 1715 στὴν ὀθωμανικὴ ἐπικράτεια καὶ εἰδικότερα στὶς Παραδουνάβιες ἡγεμονίες. Ἄγνωστες παραμένουν πρὸς τὸ παρὸν ἐπίσης καὶ οἱ λεπτομέρειες τῆς παραμονῆς του στὴ Ρωσία. Σ' ἓνα μεταγενέστερο ἄρθρο γιὰ τὸν Ἑλλάδιο ἀναφέρεται ὅτι αὐτὸς ζοῦσε τὸ 1722 («vivait en 1722»)⁶⁸. Ἀλλὰ δὲν σημειώνεται ἀπὸ τοῦ εἶχε ἀντληθεῖ ἢ πληροφορία αὐτὴ ἢ σὲ ποῖο μέρος συγκεκριμένα ζοῦσε ἀκόμη ὁ Ἑλλάδιος τὸ 1722, δηλαδή, στὴ Ρωσία ἢ κάπου ἄλλου.

Τὸ σημαντικό πάντως ἀπὸ τὴν παραπάνω μαρτυρία εἶναι ὅτι ὁ Ἑλλάδιος μετέβη στὴ Ρωσία ὡς γιατρός σὲ σχετικὰ σύντομο διάστημα μετὰ τὴ δημοσίευση τοῦ βιβλίου του *Status* τὸ 1714. Μὲ βάση τὸ γεγονός αὐτό, μπορούμε βέβαια νὰ υποθέσουμε ὅτι στὴ μετάβαση αὐτὴ τοῦ Ἑλλαδίου στὴ Ρωσία κάποιον ρόλο εἶχε παίξει ὁ προαναφερθεὶς Erskine, ὁ ὁποῖος ἄλλωστε ἐξέταξε καὶ ἐνέκρινε τοὺς ξένους γιατροὺς ποὺ ἔπρεπε νὰ μετακληθοῦν καὶ νὰ προσληθοῦν στὴ Ρωσία τότε. Μὲ βάση τὴν πληροφορία τοῦ Richter, εἶναι πλέον βέβαιο ὅτι οἱ προηγούμενες ἐνέργειες τοῦ Ἑλλαδίου ἀποσκοποῦσαν σαφῶς στὴν προετοιμασία τοῦ ἐδάφους γιὰ τὴ μελλοντικὴ του μετάβαση στὴ Ρωσία. Ἐπιπλέον, τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ἑλλάδιος μετέβη στὴ Ρωσία ὡς γιατρός—προφανῶς γιὰ νὰ ἀπασχοληθεῖ σὲ κάποια ἀνάλογη ἰατρικὴ ὑπηρεσία— δὲν εἶναι κάτι τὸ παράδοξο τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Ἀρχικά, ἐντάσσεται στὶς συστηματικὲς προσπάθειες τοῦ Μ. Πέτρου γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἰατρικῆς στὸ βασιλείο του (μὲ τὴν πρόσληψη ξένων γιατρῶν⁶⁹, τὴν ὀργάνωση νοσοκομείων καὶ ἰατρικῶν σχολῶν, κλπ.)⁷⁰.

68. G. Fournier (fils), «Helladius (Alexandre)», *Biographie Universelle, ancienne et moderne*, Tome 20, Paris 1817, σ. 12.

69. Βλ. συνοπτικὰ Steinfeldt, *Das russische Medizinalwesen*, ὁ.π., σ. 59-61.

70. Πολλὲς σχετικὲς πληροφορίες δίδει ὁ Richter, *Geschichte*, Bd. III., ὁ.π., σ. 1-79. Βλ. ἐπίσης τὸ κείμενο τοῦ ἴδιου στὰ γαλλικά: *Discours sur le mérite éclatant de Pierre-Le-Grand, relativement à la médecine et à la chirurgie dans son empire, prononcé à la séance de la Société Physico-Médicale de l'Université Impériale de Moscou, le 10 Février 1817*, par Guillaume de Richter, Moscou 1817, ὅπου δίνεται μία συνοπτικὴ εἰκόνα τῶν ποικίλων συμβολῶν τοῦ Μ. Πέτρου («cet immortel Monarque [...] le créateur de la Russie moderne») στὸν ἰατρικὸ τομέα. Βλ. ἐπίσης H. Küry - H. Joller, «Die Medizin in Rußland zur Zeit der ersten Romanow», *Ciba Zeitschrift*, Jg. 10, Nr. 114 (September 1948) κυρίως στὶς σ. 4232-4234. M. Wiernikowicz, *Zur Geschichte der russischen Hospitalschulen im 18. Jahrhundert*, Dr. Med. Dissertation, Freie Universität Berlin 1969, κυρίως στὶς σ. 5-11, ἢ ὅποια περιέχει καὶ ἀριετὴ σχετικὴ βιβλιογραφία (σ. 69-75). J. T. Alexander, «Medical Developments in Petrine Russia», *Canadian-American Slavic Studies* 8 (Summer 1974) 198-221.

Ἀναφέρεται μάλιστα ὅτι καὶ ὁ ἴδιος ὁ Μ. Πέτρος εἶχε κάνει με ἐπιτυχία ὀρισμένες χειρουργικὰς ἐπεμβάσεις⁷¹. Τὴν ἴδια δὲ μέριμνα ἐδειξε φυσικὰ ὁ Μ. Πέτρος ὄχι μόνον γιὰ τὴν ἰατρικὴν, ἀλλὰ καὶ γιὰ πολλοὺς ἄλλους τομεῖς τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνικῆς⁷² στὰ πλαίσια τοῦ συστηματικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ καὶ ἐξευρωπαϊσμοῦ τοῦ κράτους του⁷³.

Αὐτὸ ποῦ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ἑλλάδιος δὲν ἦταν ὁ μόνος Ἑλληνας γιατρός ποῦ εἶχε μεταβεῖ στὴ Ρωσία τὴν ἐποχὴ τοῦ Μ. Πέτρου⁷⁴. Ἀρχικὰ εἶχαν ἐργαστεῖ στὴ Ρωσία στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰώνα δύο σημαντικοὶ Ἑλληνες γιατροί, ὁ Iacob Pelarino (Ἰάκωβος Πυλαρινός, 1659-1718) τὴν περίοδο 1690-1692⁷⁵, συγγενῆς τῶν ἀδελφῶν Ἰωαννικίου καὶ Σωφρονίου Λειχοῦδη, καὶ ὁ Ioannes Komnin (Ἰωάννης Κομνηνός) τὴν περίοδο 1690-1694⁷⁶. Ἀργότερα διαπιστώνουμε ἐπίσης ὅτι πληθώρα Ἑλλήνων για-

71. Βλ. σχετικὰ Richter, *Geschichte*, Bd. III, ὅ.π., σ. 8-15. Τοῦ ἴδιου, *Discours*, ὅ.π., σ. 6-9.

72. Ἀπὸ τὴν πλοῦσια σχετικὴ βιβλιογραφία, βλ. ἐνδεικτικὰ τὸ παλαιὸ ἀλλὰ σημαντικὸτατο ἔργο τοῦ P. P. Pekarskii, *Nauka i literatura v Rossii pri Petre Velikom. I. Vvedenie v istoriiu prosveshchenia v Rossii XVIII stoletia. II. Opisanie slaviano-russkikh knig i tipografii 1698-1725 godov*, St. Petersburg 1862. Βλ. ἐπίσης M. J. Okenfuss, «Technical Training in Russia under Peter the Great», *History of Education Quarterly* 13 (1973) 325-345. Τοῦ ἴδιου, «Russian Students in Europe in the Age of Peter the Great», στὸ Garrard (ed.), *The Eighteenth Century in Russia*, ὅ.π., σ. 131-145. E. A. Kniazhetskaia, «Nauchnye sviazi Rossii i Frantsii pri Petre I», *Voprosy Istarii* 5 (1981) 91-100.

73. Γιὰ τὶς διαδικασίες αὐτὲς καὶ τὶς ἀντιδράσεις στὸν ἐκδυτικισμό τῆς Ρωσίας τότε, βλ. Daniel L. Schafly, Jr., «The Popular Image of the West in Russia at the Time of Peter the Great», στὸ Bartlett - Cross - Rasmussen (eds), *Russia and the World*, ὅ.π., σ. 2-21.

74. Βλ. καὶ Karathanassis, «Pierre le Grand», ὅ.π., σ. 50-51.

75. Βλ. Richter, *Geschichte*, Bd. II., ὅ.π., σ. 386-390. Στὴ σ. 172 τοῦ παραρτήματος σημειώνεται ὅτι ὁ συνολικὸς ἐτήσιος μισθὸς τοῦ Πυλαρινοῦ ἦταν 460 ρούβλια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ 160 ἦταν ὁ βασικὸς μισθὸς καὶ τὰ 300 ἐπιπλέον ρούβλια ἀντιστοιχοῦσαν σὲ ἔξοδα διατροφῆς. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ὁ Πυλαρινὸς —μαζὶ με τὸν Ἑμμανουὴλ Τιμόνη, ἕναν ἄλλο σημαντικὸ Ἑλληνα γιατρό— συνέβαλαν ἀποφασιστικὰ στὴν ἐπιστημονικὴ παρουσία καὶ διάδοση τῆς ἀνοσοποιητικῆς μεθόδου τοῦ εὐλογιασμοῦ, ἡ ὁποία ἀνοίξε τὸν δρόμο γιὰ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ ἐμβολίου τοῦ δαμαλισμοῦ ἀπὸ τὸν E. Jenner. Ἀπὸ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, βλ. S. Geroulanos, «Iakovos Pylarinos (1659-1718) und sein Beitrag zur Variolation», *Gesnerus* 35 (1978) 264-275.

76. Βλ. Richter, *Geschichte*, Bd. II., ὅ.π., σ. 390-391. Στὴ σελ. 172 τοῦ παραρτήματος σημειώνεται ὅτι ὁ ἐτήσιος μισθὸς τοῦ Κομνηνοῦ ἦταν 300 ρούβλια. Γιὰ τὸν Κομνηνὸ, βλ. ἐπίσης C. Dima-Drăgan, «Le Patriarche Chrysanthé Notaras et le Docteur Jean Comnène — étudiants à Padoue», *Revue des Études Sud-Est Européennes* 7 (1969) 691-693. C. Dima-Drăgan - M. Caratașu, «Un manuscrit grec inédit du docteur Jean Comnène», *Revue des Études Sud-Est Européennes* 9 (1971) 107-120. D. M. Nicol,

τρῶν εἶχε βρεθεῖ καὶ ἐργαστεῖ στὴ Ρωσία: ὁ Evangelistus Mignazzi τὸ 1704⁷⁷· ὁ συμφοιτητῆς τοῦ Ἑλλάδιου στὴν Ἀγγλία Εὐστάθιος Placicus (Πλακίδας) τὸ 1706⁷⁸, ἓνα ἄτομο μὲ πολλὰς ἰκανότητες καὶ γνώσεις. Αὐτὸς ἐργαζόταν ἤδη ὡς γιατρὸς στὴν αὐλὴ τοῦ Constantin Brâncoveanu ὅταν ἔγινε δεκτὸς στὴ συνοδεία τοῦ Λόρδου Paget, καθὼς αὐτὴ πέρασε ἀπὸ τὴ Βλαχία καθ' ὁδὸν πρὸς τὴν Ἀγγλία⁷⁹· ὁ Anastasius Galactiono (Γαλακτίων) τὸ 1707⁸⁰· ὁ Antonius Sevasto (Σεβαστὸς) τὴν περίοδο 1708-ca. 1752⁸¹· ὁ Georgius Dimachi (Δημάκης) τὴν περίοδο 1710-1720⁸²· ὁ Georgius Policala (Πολυκαλῆς) τὴν πε-

«The Doctor-Philosopher John Comnen of Bucharest and his Biography of the Emperor John Kantakouzenos», *Revue des Études Sud-Est Européennes* 9 (1971) 511-526. O. Cicanici - P. Cernovodeanu, «Contribution à la connaissance de la biographie et de l'oeuvre de Jean (Hierothée) Comnène (1668-1719)», *Balkan Studies* 12 (1971) 143-186. N. Vătămanu - M. Caratașu, «Trois lettres inédites de Jean Comnène», *Revue Roumaine d'Histoire* 11 (1972) 137-145.

77. Βλ. Richter, *Geschichte*, Bd. III., ὁ.π., σ. 114-115. Τὰ ὀνόματα τῶν Ἑλλήνων γιατρῶν ἀναφέρονται ἐδῶ μὲ τὸν τρόπο πού τὰ μεταγράφει ὁ Richter.

78. Ὁ.π., σ. 124-125. Συγκεκριμένα ὁ Richter ἀναφέρει τὸ ὄνομά του ὡς «Eustachius Placicus». Μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα «Placicus, Eustachius, Medicus» ἀναφέρεται ἡ ἐγγραφή του στὶς 24 Ὀκτωβρίου τοῦ 1705 στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Halle. Βλ. F. Juntke, *Matrikel der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. I (1690-1730)*, Halle 1960, σ. 334. Ὁ Richter ἀναφέρει ἐπίσης τὰ ἀκόλουθα μὲ βάση τὴν κατάθεση τοῦ ἴδιου τοῦ Placicus στὶς ρωσικὲς ἀρχές. Ὁ Placicus ἦταν ἐλληνικῆς καταγωγῆς καὶ εἶχε γεννηθεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη. Σὲ νεαρὴ ἡλικία εἶχε πάει στὸ Danzig τῆς Πολωνίας, ὅπου εἶχε μείνει συνολικὰ 9 χρόνια καὶ εἶχε μάθει τέλεια τὴ γερμανικὴ καὶ τὴν πολωνικὴ γλῶσσα. Ἀργότερα μετέβη στὴν Ἀγγλία καὶ στὴν Ὀλλανδία γιὰ νὰ σπουδάσει ἰατρικῆ. Τίς ἰατρικὲς σπουδὲς του συμπλήρωσε τελικὰ στὴ Frankfurt an der Oder, ὅπου ἀπέκτησε τὸν τίτλο Doctor Philosophiae et Medicinae. Ὁ τίτλος αὐτὸς ἀναγνωρίστηκε καὶ ὁ Placicus προσλήφθηκε ὡς γιατρὸς στὴ φαρμακευτικὴ ὑπηρεσία τῆς Ρωσίας στὶς 21 Δεκεμβρίου τοῦ 1706. Ὁ Richter σημειώνει ὅτι δὲν ἦταν γνωστὲς ἡ ζωὴ καὶ ἡ δράση τοῦ Placicus μετὰ τὴν παραπάνω ἡμερομηνία. Τὰ βιογραφικὰ αὐτὰ στοιχεῖα διαφωτίζουν κάπως τὰ ὅσα προκαταρκτικὰ εἶχε ἀναφέρει γιὰ τὸν γιατρὸ αὐτὸν ὁ E. D. Tappe, «Eustachius Placicus, a Physician at the Court of Brâncoveanu, Studies at Oxford», *Revue des Études Roumaines* 3-4 (1955/56) 221-223.

79. Ὁ Ἑλλάδιος, *Status*, ὁ.π., σ. 191, τὸν ἀναφέρει ὡς «Eustathium Placicum, Medicum Bucurestensem», παρότι στὸν κατάλογο τῶν συγγραφέων-ὀνομάτων τοῦ ἔργου του χρησιμοποιεῖ τὴ μορφή «Eustachius Placica». Γιὰ τὸν Placicus, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ προαναφερθὲν ἄρθρο τοῦ Tappe, βλ. ἐπίσης τοῦ ἴδιου, «The Greek College», ὁ.π., 101, 105. Τοῦ ἴδιου, «Alumni of the Greek College at Oxford, 1699-1705», *Notes and Queries for Readers and Writers Collectors and Librarians* [Ser. 2] 200 (March 1955) κυρίως στὶς σ. 112-114. Βλ. καὶ Ἀθ. Ε. Καραθανάση, *Οἱ Ἕλληνες λόγιοι στὴ Βλαχία (1670-1714)*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 200-201.

80. Βλ. Richter, *Geschichte*, Bd. III., ὁ.π., σ. 184.

81. Βλ. Ὁ.π., σ. 126-129.

82. Βλ. Ὁ.π., σ. 130-131.

ρίοδο 1711-1725⁸³. ὁ Mathaeus Myneat/Miniati (Μηγινάτης)⁸⁴. ὁ Simon Pelarino (Πυλαρινός), γιὸς τοῦ προαναφερθέντος Ἰακώβου Πυλαρινοῦ⁸⁵. καὶ ὁ Michael Schendo (Σκένδος ἢ Σχένδος/Σχενδός) van der Bech⁸⁶. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς γιατροὺς αὐτοὺς ἐργάστηκαν στὴ Ρωσία καὶ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Μ. Πέτρου⁸⁷. Ἀργότερα μάλιστα ἀναφέρονται καὶ ἄλλοι Ἑλληνες γιατροί, ὅπως ὁ Damianus Sinopaeus (Δαμιανὸς Παρασκευᾶς ὁ Σινωπεύς), ὁ Demetrius Manolaki (Μανολάκης), ὁ Panajota Condoidi (Κοντοειδής) καὶ ὁ Manuil Karazena⁸⁸. Μὲ ἄλλα λόγια, παρατηροῦμε τὴν ἔντονη παρουσία Ἑλλήνων γιατρῶν στὴ Ρωσία στὸ πρῶτο μισό τοῦ 18ου αἰώνα⁸⁹. Σημαντικὸ εἶναι ἐπίσης στὴ συνάφεια αὐτὴ ὅτι πολλοὶ ἀπὸ τοὺς γιατροὺς αὐτοὺς εἶχαν ἐργαστεῖ στὶς Παραδουάβιες ἡγεμονίες τὴν ἐποχὴ τοῦ Șerban Cantacuzino καὶ τοῦ C. Brâncoveanu, εἴτε πρὶν, εἴτε μετὰ τὴ μετάβασή τους στὴ Ρωσία (π.χ. ὁ Ἰάκωβος Πυλαρινός⁹⁰, ὁ Κομνηνός, ὁ Mignazzi, ὁ Placicus, ὁ Schendo van der Bech)⁹¹, δηλαδή, σ' ἓναν γεωγραφικὸ χῶρο μὲ τὸν ὅποιο εἶχε σχετιστεῖ καὶ ὁ Ἑλλάδιος στὸ παρελθόν. Ἄλλωστε καὶ ὁ ἴδιος ὁ Brâncoveanu εἶχε διατηρήσει σχέσεις μὲ τὴ Ρωσία τὴν ἐποχὴ ἐκείνη καὶ εἶχε ἐπιχειρήσει τὸν ἐκδυτικισμό τῆς Βλαχίας, ὅπως ἀκριβῶς ὁ Μ. Πέτρος τῆς Ρωσίας⁹². Δὲν πρέπει δὲ νὰ λησμονεῖται ὅτι ἡ ἡγεμονικὴ αὐλὴ τοῦ Brâncoveanu εἶχε τὸ προνόμιο νὰ φιλοξενεῖ σημαντικούς λογίους (π.χ. τὸν Σεβαστὸ Κυμινήτη, τὸν Ἰωάννη Καρουφύλλη,

83. Βλ. Ὁ.π., σ. 131-133.

84. Βλ. Ὁ.π., σ. 158-160.

85. Βλ. Ὁ.π., σ. 171-172.

86. Βλ. Ὁ.π., σ. 172-177. Γιὰ περισσότερα στοιχεῖα, βλ. P. Cernovodeanu - N. Vătămanu, «Un médecin princier moins connu de la période phanariote: Michel Schendos van der Bech (1691 - env. 1736)», *Balkan Studies* 18 (1977) 13-30. Σὲ κείμενό του γιὰ τὴν πνευματικὴ κατάσταση τῆς Ρωσίας στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰώνα, ὁ M. Schendo van der Bech («Praesens Russiae Literariae Status»), στὸ *Acta Physico-Medica Academiae Caesareae Leopoldino-Carolinae Naturae Curiosorum exhibentia Ephemerides [...] Appendix*, Vol. I, Norimbergae 1727, σ. 131-149) δὲν ἀνέφερε πάντως τὸν Ἑλλάδιο, παρότι ἔκανε λόγο γιὰ ἄλλους Ἑλληνες γιατροὺς καὶ λογίους στὴ Ρωσία τότε (σ. 137-139).

87. Βλ. Richter, *Geschichte*, Bd. III, Ὁ.π., σ. 199, 244, 583-587.

88. Γιὰ τοὺς γιατροὺς αὐτοὺς, βλ. Ὁ.π., σ. 280-281, 409-410, 436-439, 502, 609-611.

89. Γιὰ ὀρισμένους ἀπὸ τοὺς παραπάνω γιατροὺς, βλ. ἐπιπλέον στοιχεῖα καὶ βιβλιογραφικὲς παραπομπὲς στὸ Μπομπουλίδη, «Συμβολή», Ὁ.π., 402, 408-409, 412, 417.

90. Γιὰ τὴ δράση του στὴ Βλαχία, βλ. N. Vătămanu, «Jacob Pylarino, medic al curții domnești din București (1684-1687; 1694-1708)», στὸ *Din istoria medicinii românești și universale*, București 1962, σ. 121-132.

91. Ἐκτὸς τοῦ Richter, βλ. καὶ A. E. Karathanassis, «Des Grecs à la cour du Constantin Brâncoveanu, Voévod de Valachie (1688-1714)», *Balkan Studies* 16 (1975) 63, 64, 65.

92. Βλ. γενικὰ A. Pippidi, «Pouvoir et culture en Valachie sous Constantin Brancovan», *Revue des Études Sud-Est Européennes* 26 (1988) κυρίως στὶς σ. 290-293.

τὸν Δοσίθεο καὶ τὸν Χρῦσανθο Νοταρᾶ), ἀφοῦ ὁ ἡγεμόνας αὐτὸς τῆς Βλαχίας εἶχε ἀναπτύξει δραστηριότητες σὲ πολλοὺς τομεῖς συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν πολιτιστικῶν-ἐκπαιδευτικῶν⁹³.

Πέρα ὅμως ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας γιατρούς, δὲν πρέπει νὰ παραθεωρεῖται καὶ τὸ γεγονός ὅτι στὴ Ρωσία τὴν ἐποχὴ ἐκείνη παρατηρεῖται γενικότερη ἔντονη ἑλληνικὴ παρουσία. Μάλιστα δέ, πολλοὶ Ἕλληνες μὲ τοὺς ὁποίους εἶχε σχετιστεῖ, εἴτε φιλικὰ, εἴτε ἐχθρικά, στὸ παρελθὸν ὁ Ἐλλάδιος, εἶχαν μεταβεῖ τὴν ἴδια περίπου περίοδο στὴ Ρωσία. Ἀρχικά, πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ὁ Ἀναστάσιος Μιχαήλ, ὁ ἰκανότερος ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες φοιτητὲς στὴν Halle τὴν περίοδο 1703-1707⁹⁴, ὁ ὁποῖος εἶχε διατελέσει γραμματέας τοῦ ἐμπίστου τοῦ Μ. Πέτρου Δημητρίου Cantemir (1673-1723)⁹⁵, τοῦ πρίγκιπα τῆς Μολδαβίας (1693, 1710-1711). Ὁ Cantemir ἦταν πληθωρικὴ προσωπικότητα μὲ ποικίλα ἐνδιαφέροντα καὶ πλούσιο συγγραφικὸ ἔργο⁹⁶, ὁ ὁποῖος τὸ 1711 μετὰ τὴν ἧττα τοῦ Μ. Πέτρου εἶχε καταφύγει στὴ Ρωσία⁹⁷. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι τόσο ὁ Ἀναστάσιος Μιχαήλ γύρω στὸ 1706⁹⁸ ὅσο καὶ ὁ Cantemir τὸ 1714⁹⁹ εἶχαν γίνει μέλη τῆς Berliner Sozietät der Wissenschaften. Ὁ Ἀναστάσιος φαίνεται ὅτι

93. Βλ. γενικὰ Καραθανάση, *Οἱ Ἕλληνες λόγιοι στὴ Βλαχία*, ὁ.π., passim. Τοῦ ἴδιου, «La renaissance culturelle hellénique dans les pays roumains, et surtout en Valachie, pendant la période préphanariote (1670-1714)», *Balkan Studies* 27 (1986) 29-59.

94. Βλ. Winter, *Halle*, ὁ.π., σ. 35-36. Tetzner, *H. W. Ludolf*, ὁ.π., σ. 84, 88.

95. Βλ. Winter, *Die Pflege*, ὁ.π., σ. 150, 159.

96. Ἐξ ἀναφεροῦ ἐδῶ μόνον τὸ θεολογικὸ τοῦ κείμενο *Loca obscura in Catechisi* [...], τὸ ὁποῖο συντάχθηκε ὡς ἀπάντηση στὴν κατήχηση τοῦ Feofan Prokopovich *Pervoe uchenie otrokom* (1720). Γιὰ τὸ κείμενο αὐτὸ τοῦ Cantemir, βλ. T. Bodogae, «Dimitrie Cantemir: "Loca obscura". Traducere și comentariu. Dimitrie Cantemir, pedagog și teolog ortodox», *Biserica Ortodoxă Română* 91/9-10 (București 1973) I-VIII, 1063-1111.

97. Στὸ ἔργο του δὲ *Monarchiarum physica examinatio* (1714) ὁ Cantemir παρουσίασε τὴ Ρωσία τοῦ Μ. Πέτρου ὡς ὑπόδειγμα ἀνεπτυγμένου κράτους καὶ ὑπογράμμισε τὸν ρόλο τῆς στὴν ἀπελευθέρωση τῶν Βαλκανικῶν λαῶν ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ κυριαρχία. Βλ. γενικὰ E. Völkl, «Cantemir und Rußland», *Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinät* 2 (1974) 167-171. Τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Cantemir εἶχε ἐπίσης θετικὴ ἀπήχηση στὴ Δύση. Βλ. P. Cernovodeanu, «Les oeuvres de Démètre Cantemir présentées par *Acta Eruditorum* de Leipzig (1714-1738)», *Revue des Études Sud-Est Européennes* 12 (1974) 537-550.

98. Βλ. Benešević, «Anastasios Nausios», ὁ.π., 360-361. Στὸ ἀφιερωτικὸ ἐπίγραμμα τοῦ γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Ἐλλάδιου *Status* ὁ Ἀναστάσιος ὑπέγραψε ὡς «Anastasio Macedo, Nausensis Inelytae Regiae Societatis Borussicae Membrum». Βλ. ἐπίσης *Status*, ὁ.π., σ. 73, ὅπου ὁ Ἀναστάσιος Μιχαήλ ἀναφέρεται ὡς «Regiae Societatis Berolinensis Membrum». Πρὸβλ. καὶ τὴν εἰδηση στὸν τίτλο τοῦ ἔργου τοῦ Ἀναστασίου Μιχαήλ *Βασιλικὸν Θέατρον* (Amsterdam 1710): «*Τῆς ἐν Βερολίῳ ὑπὸ τοῦ Γαληροτάτου καὶ Κραταιοτάτου Βασιλέως Προουσίας συγκροτηθείσης, Ἐπιστημονικῆς Ἐταιρείας Συμμορίτης*».

99. Βλ. E. Popp, «Dimitrie Cantemir și Academia din Berlin», *Studii* 22/5 (1959) 825-847.

βρέθηκε γιὰ κάποιο διάστημα στὴ Ρωσία τὸν χειμῶνα τοῦ 1709 (πρβλ. τὸ ἔργο του *Βασιλικὸν Θέατρον*)¹⁰⁰, ἀλλὰ μετέβη ἐκεῖ ξανά τὸ 1715¹⁰¹. Ἡ δευτέρα μετὰβασή του στὴ Ρωσία σχετιζόταν μὲ τὶς προσπάθειες τοῦ Μ. Πέτρου γιὰ τὴ σλαβονικὴ μετάφραση τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ συνέπεσε μὲ ἐκείνη τοῦ Ἑλλάδιου στὴ Ρωσία. Δὲν ἀποκλείεται νὰ μετέβησαν καὶ δύο μαζὶ στὴ Ρωσία, ἀν ἀναλογιστεῖ κανεὶς τὶς στενὲς φιλικὲς τοὺς σχέσεις¹⁰². Ἡ μετέπειτα δράση τοῦ Ἀναστασίου στὴ Ρωσία μέχρι τὸν θάνατό του στὶς 11 Φεβρουαρίου τοῦ 1725 στὸ St. Petersburg ἦταν σημαντικὴ, ἀν λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι μὲ ἀπόφαση τοῦ Μ. Πέτρου στὶς 21 Ἰανουαρίου τοῦ 1722 ὀρίστηκε πάρεδρος τῆς Συνόδου τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας¹⁰³, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν γνώριζε ρωσικά¹⁰⁴. Γεγονὸς πάντως εἶναι ὅτι δὲν γνωρίζουμε πρὸς τὸ παρὸν τὶς μετέπειτα σχέσεις τοῦ Ἀναστασίου μὲ τὸν Ἑλλάδιο, ἰδίως ἐπὶ ρωσικοῦ ἐδάφους. Ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ἐπίσης καὶ ὁ Ἀναστάσιος/Ἀθανάσιος Κοντοειδῆς (1677-1737), θεῖος τοῦ προαναφερθέντος γιατροῦ Παναγιώτη Κοντοειδῆ, τοῦ ὁποίου ἡ δράση ἦταν σημαντικὴ στὴ Ρωσία τὴν περίοδο ἐκείνη¹⁰⁵. Ἐπρόκειτο γιὰ λόγιο ἄνδρα μὲ σπουδὲς στὴν Ἰταλία, ὁ ὁποῖος εἶχε συνοδεύσει ἐπίσης τὸν Δημήτριο Cantemir στὴ Ρωσία ὡς διδάσκαλος τῶν παιδιῶν του καὶ εἶχε διδάξει στὴν Ἀκαδημία τῶν ἀδελφῶν Λεικούδη στὴ Μόσχα. Πέραν τούτων, ὁ Κοντοειδῆς τοποθετήθηκε τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1721 πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀναστάσιο Μιχαήλ πάρεδρος τῆς Συνόδου τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας¹⁰⁶. Ἡ ὑπαρξὴ δύο Ἑλλήνων στὸ ὑψηλότερο αὐτὸ ἐκκλησιαστικὸ ὄργανο τότε, ἡ ὁποία δημιούργησε ὀρισμένους ἀντιπάθειες ἀνάμεσα στοὺς Ρώσους, φαίνεται ὅτι σχετιζόταν μὲ τὶς ἐπιδιωκόμενες σχέσεις τῆς Ρωσίας μὲ τοὺς Ὀρθοδόξους Χριστιανοὺς τῆς Ἀνατολῆς γενικὰ¹⁰⁷. Πρὸς τὸ παρὸν δὲν γνωρίζουμε πάλι ἀν ὁ Ἑλλάδιος εἶχε σχετιστεῖ μὲ τὸν Κοντοειδῆ καὶ τὸν κύκλο του.

Στὴ Ρωσία βρέθηκε ἀργότερα καὶ ὁ προαναφερθεὶς ἱεροδιάκονος Σεραφεῖμ ἀπὸ τὴ Μυτιλήνη, τοῦ ὁποίου ἡ δράση, οἱ περιπέτειες καὶ οἱ περιπλανήσεις σὲ Ἀνατολικὴ καὶ Δυτικὴ Εὐρώπη ἦταν ὄντως ἀξιοσημειώτες¹⁰⁸. Οἱ δρόμοι τοῦ

100. Βλ. Benešević, «Anastasios Nausios», ὁ.π., 359.

101. Πρβλ. Winter, *Halle*, ὁ.π., σ. 246, 350. Τοῦ ἴδιου, *Die Pflege* ὁ.π., σ. 159.

102. Τὸ προαναφερθὲν ἐπίγραμμα τοῦ γιὰ τὸν Ἑλλάδιο στὸ *Status* ὁ Ἀναστάσιος τὸ ἀφιέρωσε «Nobilissimo atque Doctissimo Domino Alexandro Helladio, Amico Suo, et Conterraneo Suavissimo, gratulabundus P.S.D.» [= Prurimam Salutem dicit]. Ὁ δὲ Ἑλλάδιος στὸν κατάλογο τῶν συγγραφέων-ὀνομάτων τοῦ ἔργου του τὸν ἀναφέρει ὡς «Anastasius Macedo Nobil. Graecus».

103. Βλ. Benešević, «Anastasios Nausios», ὁ.π., 354 καὶ passim.

104. Βλ. Chistovich, *Feofan Prokopovich*, ὁ.π., σ. 98.

105. Βλ. Karathanassis, «Contribution», ὁ.π., κυρίως στὶς σ. 167-171.

106. Βλ. Cracraft, *The Church Reform*, ὁ.π., σ. 171-172.

107. Βλ. Chistovich, *Feofan Prokopovich*, ὁ.π., σ. 96-98.

108. Σημαντικὸ παραμένει ἀκόμη τὸ ἄρθρο τοῦ Κ. Παλαιολόγου, «Ὁ Ἑλλήν κληρι-

Σεραφείμ στο παρελθόν είχαν συμπίσει ἐν πολλοῖς μὲ ἐκείνους τοῦ Ἑλλαδίου, ὁ ὁποῖος περιέγραψε τὸν χαρακτήρα καὶ τὴ δράση του μὲ ἔντονα ἀρνητικὸ τρόπο, ἐνῶ παράλληλα ἐπέκρινε τὴν καταδικασθεῖσα ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως νέα ἔκδοση τῆς ἀπόδοσης τῆς Καινῆς Διαθήκης τοῦ Μαξίμου Καλλιουπολίτου στὴν κοινὴ ἑλληνικὴ ἀπὸ τὸν Σεραφείμ στὸ Λονδίνο τὸ 1703¹⁰⁹. Τὸ σημαντικὸ ἐν προκειμένῳ εἶναι ὅτι οἱ ἀρνητικὲς πληροφορίες τοῦ Ἑλλαδίου γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση τοῦ Σεραφείμ συνέβαλαν μὲ τὸν τρόπο τους στὴ δημιουργία ἀρνητικοῦ κλίματος γιὰ τὸ πρόσωπό του. Ἔτσι, ὅταν αὐτὸς πολὺ ἀργότερα, στὰ τέλη τοῦ 1731 ἢ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1732, ἔφθασε μὲ δύο ἑλληνες συνοδοὺς του στὸ St. Petersburg ἀπὸ τῆ Σποχχόλμη, συνελήφθη στὶς 23 Ἰανουαρίου καὶ ἀνακρίθηκε ἀπὸ τὸν F. Prokopovich. Ὁ τελευταῖος θυμήθηκε τότε τὸ ἔργο τοῦ Ἑλλαδίου *Status*, τὸ ὁποῖο δὲν ἦταν φυσικὰ θετικὸ γιὰ τὸν Σεραφείμ. Ἐπομένως, ἡ ἀρχικὴ διάθεση τοῦ Prokopovich ἀπέναντί του ἦταν ἤδη ἀρνητικὴ καὶ γεμάτη καχυποψία, δεδομένης καὶ τῆς προηγούμενης ἀστάθειας τοῦ Σεραφείμ ἀναφορικὰ μὲ τὶς πολιτικὲς συμμαχίες καὶ τὶς ἐπιδιώξεις του. Μὲ ἄλλα λόγια, ὑπῆρχε ἡ πιθανότητα νὰ ἦταν ὁ Σεραφείμ κατάσκοπος κάποιου ἄλλου κράτους (π.χ. τῆς Σουηδίας, στὴν ὑπηρεσία τῆς ὁποίας εἶχε παλαιότερα ἐργαστεῖ), ἀφοῦ ἡ προηγούμενη στάση του δὲν ἦταν ἀκραιφνῶς φιλορωσικὴ. Τελικὰ ὁ Σεραφείμ θεωρήθηκε ὄντως κατάσκοπος καὶ καταδικάστηκε στὶς 7 Ἰουλίου τοῦ 1732 σὲ ἰσόβια ἐξορία στὴ Σιβηρία, ὀδηγήθηκε δὲ συγκεκριμένα στὶς 19 Ἰουλίου μαζὶ μὲ τοὺς δύο συνοδοὺς του στὴν εἰρική τοῦ Ochotsk, ὅπου καὶ ἀπεβίωσε γύρω στὸ 1735¹¹⁰. Τὸ σημαντικὸ στὴν ὑπόθεση τοῦ Σεραφείμ εἶναι ὅτι ἡ ἀνακριτικὴ ἐπιτροπὴ καὶ ὁ Prokopovich φαίνεται ὅτι ἀντλοῦσαν πληροφορίες ἀπὸ τὸ *Status* τοῦ Ἑλλαδίου καὶ τὶς ἀντιπαρέβαλλαν μὲ τὴν κατάθεση τοῦ Σεραφείμ¹¹¹. Αὐτὸ γινόταν, ὅπως φαίνεται, χωρὶς νὰ γνωρίζουν τὸν ἴδιο τὸν συγγραφέα τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Συμπεραίνεται λοιπὸν ἔμμεσα ὅτι ὁ Ἑλλάδιος, ἂν ζοῦσε ἀκόμη τὸ 1732, δὲν βρισκόταν μᾶλλον στὴ Ρωσία. Σὲ ἀντίθετη περίπτωση, θὰ ἐκαλεῖτο πιθανότατα νὰ καταθέσει προσωπικὰ

κὸς Σεραφείμ», *Παρισσὸς* 4 (1880) 28-51, τὸ ὁποῖο οὐσιαστικὰ βασίζεται σὲ σχετικὸ ἄρθρο στὸ ρωσικὸ περιοδικὸ *Drevniaia i Noviaia Rossiia*, No. 4 (St. Petersburg 1876). Βλ. καὶ Chistovich, *Feofan Prokopovich*, ὁ.π., σ. 416-424. Βλ. ἐπίσης συνοπτικὰ Tetzner, *H. W. Ludorf*, ὁ.π., σ. 85-87. Βλ. τέλος καὶ τὸ πρόσφατο ἄρθρο τοῦ Σωκράτη Ἀγγελίδη, «Ὁ Ἑλληνας Σεραφείμ στὴ Ρωσία», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς*, τ. 79, τχ. 765 (1996) 1067-1086, τὸ ὁποῖο ὅμως περιέχει ἀρκετὲς ἀνακρίβειες καὶ λάθη (π.χ. στὴ σελ. 1074, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴν Ἑλληνίδα Ἀναστασία Ναούσια στὸ Βερολίνο, ἐνῶ πρόκειται σαφῶς γιὰ τὸν Ἀναστάσιο Μιχαήλ ἀπὸ τὴ Νάουσα).

109. Βλ. Helladius, *Status*, ὁ.π., σ. 226-321.

110. Βλ. καὶ Γ. Βαλέτα, «Σεραφείμ Μυτιληναῖος. Πρόδρομος τῆς ἐθνεγερσίας καὶ τοῦ Διαφωτισμοῦ», *Αἰολικὰ Γράμματα* 1 (1971) 226-235.

111. Βλ. Παλαιολόγου, «Ὁ Ἑλληὴν κληρικὸς Σεραφείμ», ὁ.π., 47, 50-51. Chistovich, *Feofan Prokopovich*, ὁ.π., σ. 417, 418, 419, 420, 423.

ὁ ἴδιος κατὰ τοῦ Σεραφείμ. Ἐπιπλέον δέ, διαφαίνεται ὅτι ὁ Prokopovich γνώριζε τὸν συγγραφέα μόνον ἀπὸ τὸ παραπάνω ἔργο του καὶ ὄχι ἀπὸ κάποια προσωπικὴ ἐπαφὴ μαζί του στὸ παρελθόν. Ἀπὸ τὸ γεγονός αὐτὸ καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς προηγούμενες εἰδήσεις τοῦ Richter, θὰ μπορούσαν νὰ ὑποθεθοῦν δύο πράγματα σχετικὰ μὲ τὴν παραμονὴ τοῦ Ἑλλαδίου στὴ Ρωσία: ἢ ὅτι αὐτὴ ἦταν μᾶλλον σύντομη ἢ ὅτι αὐτὴ εἶχε περάσει οὐσιαστικὰ ἀπαρατήρητη, χωρὶς ὁ Ἑλλάδιος νὰ παίζει σημαντικὸ ρόλο σὲ κάποιο τομέα τῆς ρωσικῆς ζωῆς τότε. Ἀσφαλῶς, ἡ ὑποθετικὴ αὐτὴ ἐρμηνεῖα χρειάζεται ἐπιπλέον στοιχεῖα γιὰ νὰ τὴν τεκμηριώσουν ἢ νὰ τὴν διαψεύσουν στὸ μέλλον.

Τέλος, στὴ Ρωσία βρέθηκε ἐπίσης γιὰ μεγάλο διάστημα ὁ Λιβέριος/Ἐλευθέριος Κολέττης ἢ Κολέτης/Κολλέτης (Don Liberio Colletti) ὁ Ἀθηναῖος, ὁ ὁποῖος εἶχε συνεργασεῖ στὴ νεοελληνικὴ ἀπόδοση τῆς Καινῆς Διαθήκης στὴν Halle καὶ ὁ ὁποῖος ὡς ἀρχιμανδρίτης στὴ Ρωσία εἶχε λάβει πλὴν τὸ ὄνομα Εὐθύμιος. Ἡ συνεργασία του μὲ τοὺς Πιετιστὲς τῆς Halle εἶχε προκαλέσει τὴν κριτικὴ καὶ τὴ σκληρὴ ἐπίθεση τοῦ Ἑλλαδίου, ὁ ὁποῖος, μεταξὺ τῶν ἄλλων, ἀμφισβήτησε τὴν ἑλληνικὴ καταγωγὴ καὶ τὴν ἐπάρκειά του στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα¹¹². Ἡ μετέπειτα ζωὴ καὶ ἡ δράση τοῦ Κολέττη στὴ Ρωσία ἦταν ἀρκετὰ περιπετειώδεις. Τὰ πρῶτα προβλήματα γιὰ τὸν Κολέττη ἀρχισαν ὅταν ὁ γιὸς τοῦ κόμη I. A. Musin-Pushkin (1661-1730), Πλάτων, τὸν πρότεινε γιὰ ἐξομολόγο καὶ πνευματικὸ καθοδηγητὴ τοῦ διαδόχου Aleksei Petrovich (1690-1718), τοῦ γιοῦ τοῦ Μ. Πέτρου καὶ τῆς Εὐδοκίας, τοῦ ἐπονομαζομένου Tsarevich, ὁ ὁποῖος βρέθηκε τὸ 1710 στὸν γερμανικὸ χῶρο. Στὴν παρούσα συνάφεια εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρον τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ἑλλάδιος, ὁ ὁποῖος εἶχε βρεθεῖ ξανά στὴν Halle γύρω στὰ τέλη τοῦ 1711¹¹³, εἶχε ἔλθει σὲ ἐπαφὴ ἢ ἔστω εἶχε ἀκούσει γιὰ τὸν Πλάτωνα Musin-Pushkin καὶ τὸν ἀδελφὸ του, τοὺς ὁποῖους ἀποκάλεσε «Serenissimis Principibus Domino PLATONI et Fratri ejus Dn. APOLLINI, MUSENPUSKY, Dominis meis Clementissimis», καθὼς καὶ γιὰ τὶς σχέσεις τους μὲ τὸν Κολέττη στὴν Halle. Στὰ πλαίσια δὲ τῆς ὀξείας ἐπίθεσής του κατὰ τοῦ Κολέττη, ὁ Ἑλλάδιος ἀνέφερε ὅτι οἱ Ρῶσοι αὐτοὶ πρίγκιπες εἶχαν διαπιστώσει ἀπὸ κοντὰ τὸν δόλιο χαρακτήρα τοῦ Κολέττη καὶ κάποιες συνήθειές του τελείως ἀπάδουσες στὴν Ὁρθόδοξη παράδοση (π.χ. σχετικὰ μὲ τὶς γλυπτές εἰκόνες, μὲ τὶς ὁποῖες ὁ Κολέττης εἶχε γεμίσει τὸ ναῖδριο τῶν ἀδελφῶν Musin-Pushkin στὴν Halle). Παρὰ τὶς συστάσεις τους, ὁ Κολέττης δὲν εἶχε σταματήσει τὶς παραπάνω συνήθειές του, οἱ ὁποῖες εἶχαν προκαλέσει τὴν ἀπορία ἀλλὰ καὶ τὴν ἀγανακτισμένη ἀντίδραση τῶν παραπάνω πριγκίπων¹¹⁴.

Ἡ συνέχεια τῶν γεγονότων ἦταν ἡ ἀκόλουθη. Ὁ Tsarevich πῆρε τὸν Κο-

112. Βλ. Helladius, *Status*, ἔ.π., σ. 343-371.

113. Ὁ.π., 346.

114. Ὁ.π., 364-365.

λέττη μαζί του από την Halle στη Ρωσία και τον σύστησε στον Ι. Α. Musin-Pushkin και στον Μητροπολίτη Στέφανο. Έτσι, ο Κολέττης εγκαταστάθηκε στη Μόσχα και εργάστηκε εκεί αρχικά ως διδάσκαλος. Στη συνέχεια φαίνεται ότι είχε γίνει έμπιστος του Tsarevich, δεδομένου ότι τον συνόδευε στα διάφορα ταξίδια του. Στα πλαίσια της καταδίκης και του θανάτου του Tsarevich για συνωμοσία έναντιον του πατέρα του¹¹⁵, ακολούθησε και η ανάκριση των πιθανών συνεργατών του. Αυτό οδήγησε αναπόφευκτα στην ανάκριση του Κολέττη και στην τελική καταδίκη του τον Μάρτιο του 1718 σε αυστηρή φυλάκιση στο μοναστήρι του Solovets, γεγονός που εκτελέστηκε με καθυστέρηση 4 μηνών. Το Φεβρουάριο του 1721 όμως τα παιδιά του πρίγκιπα Cantemir με αίτησή τους ζήτησαν την αποφυλάκιση του Κολέττη για να τον χρησιμοποιήσουν ως διδάσκαλό τους μετά την αναχώρηση του Κοντοειδή για το St. Petersburg εξ αιτίας της τοποθέτησής του στη Σύνοδο, γεγονός που τελικά οδήγησε στην αποφυλάκιση του Κολέττη¹¹⁶. Στις πρώτες αυτές περιπέτειες του Κολέττη δεν γνωρίζουμε αν είχε αναμειχθεί ο Έλληνας, ο οποίος βρέθηκε την ίδια περίπου εποχή στη Ρωσία. Αυτό πάντως δεν είναι άπιθανο αν αναλογιστούμε την παραπάνω αναφορά του στις σχέσεις των αδελφών Musin-Pushkin με τον Κολέττη στην Halle.

Στά μετέπειτα όμως προβλήματα του Κολέττη, ο Έλληνας δια μέσου του έργου του *Status* έπαιξε σαφώς σοβαρότερο ρόλο. Και αυτό συνέβη γιατί η ανάκριση του Σεραφείμ απέκαλυψε στα μάτια του Prokopovich τη δράση και όρισμένων άλλων προσώπων, κυρίως με βάση τις πληροφορίες που είχε παραδώσει ο Έλληνας στο έργο του. Έτσι, σχεδόν άμεσα μετά την καταδίκη, την εξορία και τη φυλάκιση του Σεραφείμ, συνελήφθησαν και άλλα άτομα, μεταξύ των οποίων τον Αύγουστο του 1732 και ο Κολέττης. Οι συλλήψεις και οι ανάκρισεις αυτές έγιναν εξ αιτίας της δράσης στη Ρωσία του Δομηνικανού Bernardo de Ribera ή Ribeira (Βαρκελώνη 1684-Βιέννη 1777), του έπονομαζομένου Ribereta. Ο Ribera είχε διατελέσει καθηγητής της θεολογίας στο Πανεπιστήμιο της Cervera και είχε διακριθεί ως σημαντικός ιεροκήρυκας. Το 1727 είχε εγκατασταθεί στο St. Petersburg ως εφημέριος της ισπανικής πρεσβείας και γραμματέας του Δούκα της Liria, του Ισπανού πρεσβευτή στη Ρωσία, το δε 1728 είχε παραβρεθεί στη στέψη του αυτοκράτορα Πέτρου Β' στη Μόσχα. Μεταξύ των άλλων, ο Ribera εργάστηκε —σε συνεργασία και με άλλα πρόσωπα (π.χ. με τον Γάλλο Ίανσενιστή Jacques Jubé)— για την περαιτέρω προσέγγιση και πιθανή επανένωση της Ορθόδοξης με τη

115. Για την υπόθεση αυτή, βλ. μεταξύ των άλλων R. Wittram, *Peter I. Czar und Kaiser. Zur Geschichte Peters des Großen in seiner Zeit*, Bd. II., Göttingen 1964, σ. 346-405. Ο. F. Kozlov, «Delo Tsarevicha Alekseia», *Voprosy Istorii* 9(1969) 86-92.

116. Βλ. σχετικά Chistovich, *Feofan Prokopovich*, ό.π., σ. 375-378.

Ρωμαιοκαθολικῆ Ἐκκλησίας. Εἶναι δὲ γνωστὸ ὅτι τὰ γεγονότα αὐτὰ εἶχαν ἤδη δρομολογηθεῖ ἄρκετὰ νωρίτερα μὲ συγκεκριμένες ἀλλὰ ἀτελέσφορες ἐνέργειες τοῦ Μ. Πέτρου (π.χ. ἀπὸ τὶς ἐπαφές του τὸ 1717 μὲ τοὺς θεολόγους τῆς Σορβόννης). Ὁ Ribera ἐπρόκειτο μάλιστα νὰ χειροτονηθεῖ ἐπίσκοπος γιὰ τὴ διάδοσιν τοῦ Ρωμαιοκαθολισμοῦ στὴ Ρωσία. Ἀλλὰ οἱ προπαγανδιστικὲς αὐτὲς προθέσεις του προκάλεσαν ἀντιδράσεις στὴ Ρωσία μὲ ἀποτέλεσμα ὁ Ribera νὰ ἀλλάξει διαμονὴ καὶ νὰ ἐγκατασταθεῖ τελικὰ τὸ 1730 στὴ Βιέννη, ὅπου ἐργάστηκε ὡς σύμβουλος στὴν αὐτοκρατορικὴ αὐλὴ¹¹⁷. Ἀνάλογες φιλορωμαιοκαθολικὲς τάσεις στὴ Ρωσία τὴν ἐποχὴ ἐκείνη εἶχαν ἐκφραστεῖ ἀπὸ τὸν Μητροπολίτη Stefan Iavorskii, τοῦ ὁποῖου τὸ προαναφερθὲν ἔργο *Kamen' Very* δημοσιεύθηκε τελικὰ μετὰ τὸν θάνατό του τὸ 1728 μὲ τὴ φροντίδα τοῦ πιστοῦ ὀπαδοῦ του Feofilakt Lopatinskii. Ἡ δημοσίευσin αὐτὴ προκάλεσε τὴν ἀντίδραση τοῦ Γερμανοῦ Προτεστάντη θεολόγου J. F. Buddeus, ὁ ὁποῖος ἀπάντησε μὲ τὸ ἔργο του *Epistola apologetica pro ecclesia Lutherana contra calumnias et obtreptiones Stephani Javorscii* [...] (Jena 1729). Ὁ Lopatinskii ἔγραψε ἀμέσως μιὰ ἀπάντηση στὸν Buddeus, ἀλλὰ ὁ Prokopovich, ἔχοντας πλέον τὴν εὐνοία τῆς Αὐτοκρατείας Ἄννας Ἰβάνοβνας (1730-1740), ἐπέτυχεν τὴν ἀπαγόρευση τῶν ἔργων τόσο τοῦ Iavorskii ὅσο καὶ τοῦ Lopatinskii. Στὶς διαμάχες αὐτὲς ἀναμείχθηκε καὶ ὁ Ribera, ὁ ὁποῖος ἔγραψε τὸ ἀκόλουθο ἔργο κατὰ τοῦ Buddeus: *Responsum ant-apologeticum ecclesiae catholicae contra calumniosas blasphemias Joannis Francisci Buddei nomine evulgatas in orthodoxos latinos et graecos, quo Petrae fidei, a Stephano Javorskio, resanensi metropolita ad evertendum Lutheri Pantheon jacta, repetitur ictus* [...] (Viennae, typis M. T. Voigtin, 1731). Τὸ ἔργο αὐτὸ προκάλεσε ἀντιδράσεις τόσο στὴ Δύση (π.χ. ἀπὸ τὸν φίλο τοῦ Buddeus στὸ Tübingen, Ch. M. Pfaff, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ἰσπανικὴ Inquisitio τὸ 1733) ὅσο καὶ στὴ Ρωσία, ὁ δὲ Ribera μὲ τὸ νέο ἔργο του *Echo fidei ab orientali ecclesia Moscoviae personans, romanam vocem vix non ingeminans* [...] (Viennae 1733) προσπάθησε νὰ δικαιολογήσει τὶς προηγούμενες θέσεις του. Μὲ τὸν Ribera εἶχε γνωριστεῖ στὸ παρελθὸν καὶ ὁ Κολέττης, παράλληλα δὲ μετέφρασε τὸ ἔργο του *Responsum* στὰ ρωσικὰ καὶ φρόντισε γιὰ τὴ διάδοσή του στὴ Ρωσία¹¹⁸. Τὰ

117. Γιὰ τὸν Ribera, βλ. A. Collet Costa, *Escritores Dominicanos del Principado de Cataluña*, Barcelona 1965, σ. 233-236. L. Galmés, «Ribera, Bernardo, OP», *Diccionario de Historia Eclesiástica de España* 3 (Madrid 1973) 2086. Βλ. ἐπίσης τὸ σχετικὸ ἄρθρο στὸ *Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Gottlieb Jöchers Allgemeinem Gelehrten-Lexiko* 6 (Bremen 1819) 1996 καὶ τὸ *Archivo Biográfico de España, Portugal e Iberoamérica*, Microfiche Edition, 796:7-16.

118. Γιὰ τὶς ἐξελίξεις αὐτὲς τότε, βλ. R. Stupperich, «Feofan Prokopovič und Johann Franz Buddeus», *Zeitschrift für osteuropäische Geschichte* 9 [Neue Folge, Bd. 5] (1935) 341-362. E. Winter, *Frühaufklärung*, Berlin 1966, σ. 302-303. I. Smolitsch,

γεγονότα αυτά προκάλεσαν την αντίδραση του Prokopovich, του παλαιού αντιπάλου του Iavorskii, ο οποίος μάλιστα άσκησε όξεία κριτική στο έργο του Ribera¹¹⁹ και εργάστηκε για την αποκάλυψη των συνεργών του στη Ρωσία, συμπεριλαμβανομένου και του Κολέττη. Στο πλαίσιο αυτό, οι ειδήσεις του Έλλαδίου ότι ο Κολέττης δέν είχε καμιά απόλύτως σχέση με τον έλληνικό χώρο και ότι αυτός είχε γεννηθεί και ανατραφεί στην Ίταλία —σε συνδυασμό και με κάποιες «φιλορωμαιοκαθολικές» έρμηνευτικές του απόψεις¹²⁰— δημιούργησαν εύλογα την έντύπωση ότι επρόκειτο για ένα είδος πράκτορα με Όρθόδοξο κάλυμμα ύπερ του Ρωμαιοκαθολικισμού¹²¹. Μετά από διετείς άνακρίσεις, τó τελικό αποτέλεσμα ήταν ή εκ νέου καταδίκη του Κολέττη τó 1734, ή όποία κατέληξε στην εκδίωξή του από τó αξίωμα του παρέδρου τής Συνόδου τής ρωσικής Έκκλησίας και στη στέρησή του από τόν τίτλο του άρχιμανδρίτη. Τόν Ίούνιο δέ του 1735 άκολούθησε ή καθαίρεση του Κολέττη από τó ιερατικό και τó μοναχικό του σχήμα, όποτε αυτός έλαβε ξανά τó λαϊκό του όνομα Λιβέριος/ Έλευθέριος, και ή φυλάκισή του μέχρι τόν θάνατό του τόν Δεκέμβριο του 1738 ή τόν Ίανουάριο του 1739¹²². Από τή σκοπιά μας, σημαντικό είναι πάλι έδω ότι ó Έλλάδιος διά μέσου του έργου του *Status* έπαίξε μόνον έμμεσα ρόλο στην ύπόθεση αυτή, όπως και σ' εκείνη του Σεραφείμ, γεγονός που δείχνει ότι, άν ζούσε, δέν βρισκόταν τότε στη Ρωσία.

Άπό τά προκαταρκτικά αυτά στοιχεία που αναφέρθηκαν, είναι σαφές ότι ή περίπτωση του Έλλαδίου άποκαλύπτει γενικά μιá άλλη πτυχή των στενών έλληνορωσικών πολιτισμικών και λοιπών σχέσεων τήν έποχή εκείνη. Έλπίζεται δέ ότι ή μελλοντική έρευνα, κυρίως σε ρωσικά άρχεία¹²³ αλλά και σε διά-

Geschichte der russischen Kirche, Bd. 2, Hrsg. von G. L. Freeze (Forschungen zur osteuropäischen Geschichte, 45), Wiesbaden 1991, σ. 425-428.

119. Βλ. σχετικά J. Cracraft, «Feofan Prokopovich: a Bibliography of His Works», *Oxford Slavonic Papers* (N.S.) 8 (1975) 27 (άρ. 124).

120. Βλ. Helladius, *Status*, ό.π., σ. 346, 359-362. Πρβλ. Chistovich, *Feofan Prokopovich*, ό.π., σ. 424-425.

121. Παλαιότερα ó Κολέττης είχε σχετιστεί με τόν κύκλο του Μελετίου Τυπάλδου, του όποίου ή καθολική όμολογία πίστης στη Βενετία τó 1709 είχε προκαλέσει τήν καταδίκη του από τó Οικουμενικό Πατριαρχείο τó 1712. Η σχέση αυτή του Κολέττη με φιλοδυτικούς κύκλους είχε όρισμένες «άρνητικές» επιπτώσεις και για τόν ίδιο. Βλ. σχετικά Τ. Ε. Σκλαβενίτη, «Σχόλιο στη "δέυτερη" έκδοση τής Έγκυκλοπαίδειας του Πατούσα (1710)», *Μνήμων* 7 (1978/79) κυρίως στις σ. 148-149. Για τόν Κολέττη, βλ. επίσης Α. Καραθανάση, «Άνθη Εύλαβειας. Προσέγγιση στο χώρο και τήν έποχή», στο *Άνθη Εύλαβειας, Νέα Έλληνική Βιβλιοθήκη* 36, Άθήνα 1978, σ. οθ'-πα'.

122. Για τήν ύπόθεση αυτή, βλ. Chistovich, *Feofan Prokopovich*, ό.π., σ. 424-434, 674. Β. Titlinov, «Theofan Prokopovich», *Russkii Biograficheskii Slovar'* 25 (1913) 421.

123. Στο St. Petersburg (στά άρχεία τής Ρωσικής Άκαδημίας των Έπιστημών) σώζεται, παραδείγματος χάριν, ή άλληλογραφία του Robert Erskine (Fond 120/1) ως διευ-

φορες ἄλλες πηγές, θὰ ἀποκαλύψει καὶ τὶς ὑπόλοιπες ἄγνωστες πτυχές τῆς παρουσίας του καὶ τῶν σχέσεών του μὲ τοὺς ὑπολοίπους Ἑλληγες στὴ Ρωσία στὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰώνα.

θιντοῦ τῆς φαρμακευτικῆς ὑπηρεσίας, στὴν ὁποία ἐνδεχομένως νὰ περιέχονται κάποιες εἰδήσεις καὶ γιὰ τὸν Ἑλλάδιο. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ πρώτη μου ἐπαφή μὲ τὸν πολὺ καλὸ γνῶστη τῶν ἐλληνορωσικῶν σχέσεων τὴν ἐποχὴ ἐκείνη μὲ βάση ἀρχεῖα καὶ ὕλικό Δρ. Δημήτριου Α. Γιαλαμά, Μορφωτικὸ Σύμβουλο τῆς Ἑλληνικῆς Πρεσβείας στὴ Μόσχα, δὲν ἀπέδωσε καρπὸς. Σὲ ἐπιστολὴ του (18 Ὀκτωβρίου 1996) ὁ κ. Γιαλαμᾶς μὲ πληροφόρησε ὅτι δὲν ἐγνώριζε πρὸς τὸ παρὸν κάτι γιὰ τὴ δράση τοῦ Ἑλλαδίου στὴ Ρωσία, δὲν ἀπέκλεισε ὅμως τὸ γεγονός νὰ ὑπάρχουν κάποια στοιχεῖα σὲ διάφορα ρωσικὰ ἀρχεῖα (π.χ. στὸ Tsentral'nyi Gosudarstvennyi Arkhiv Drevnikh Aktov). Γιὰ τὰ ρωσικὰ ἀρχεῖα σὲ σχέση μὲ τὴν Ἑλλάδα γενικᾶ, βλ. Κ. Κ. Παπουλίδη, «Ἡ σημασία τῶν ἀρχείων τῆς Ρωσίας γιὰ τὴν ἐλληνικὴ ἱστορία», *Βαλκανικὰ Σύμμεικτα* 5-6 (1993/94) 165-196.